

CSUNDERLIK PÉTER

A Tanácsköztársaság ábrázolása a Horthy-kori középiskolai tankönyvekben*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.1.5>

A magyar történelemnek kevés annyira polarizált emlékezetű történelmi periódusa van, mint az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság időszaka. Apor Péter tárta fel, hogy az 1949 utáni történelmi emlékezetben miként kanonizálódott a proletárdiktatúra a magyar történelem egyik „dicsőséges fejezeteként”,¹ ám azt a folyamatot eddig szintetizáló igénnyel nem vizsgálták, hogy miként alakult ki és kanonizálódott a Horthy-korszaknak a proletárdiktatúrát a „magyar történelem mélypontjaként” azonosító „negatív” Tanácsköztársaság-képe. A magyar történettudomány eme adósságát törlesztő kutatásom célja, hogy bemutassa egy nagy jelentőségű diskurzus kialakulását, működését, illusztrálja az emlékezetpolitika rendszer-legitimáló szerepét, hiszen az 1918–1919-es eseményekkel szembenállás alkotta a Horthy-kori „ellenforradalmi identitás” konstitutív magját: az elnyomó proletárdiktatúra és az azon történő felülemelkedés története az ellenforradalmi berendezkedés mitikus „megalapozó történeteként” funkcionált.² A „sokkszerű” eseményre, a

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ APOR Péter: *Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete, 1945–1989*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2014.

² A „megalapozó mítoszokról” lásd: JAN ASSMANN: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1999. 76–79. – Jan Assmann *terminus technicus*-át alkalmazva ugyan is a Tanácsköztársaság a Horthy-korszak negatív alapító mítosza volt. Ekképp a negatív, ellenforradalmi Tanácsköztársaság-leírásokat – legyen szó pamfletekről vagy tankönyvekről – korabeli mitikus szövegekként vizsgálhatjuk, ugyanis „a

kommün „ellenvilágának” addig példátlan tapasztalatára való reagálásokon keresztül a Horthy-kori Magyarország emlékező közösségeinek egymáshoz való viszonyai is vizsgálhatók.³ A Tanácsköztársaság különböző ellenforradalmi ábrázolásait elterő forráscsoportok – pamfletek, visszaemlékezések, regények, országgyűlési jegyzőkönyvek, országos napilapok évfordulós megemlékező cikkei – nyomán rekonstruáló, számos recepció-történeti sztereotípiát cáfoló kutatásom eddigi eredményeit⁴ ezúttal a Horthy-korszak középiskolai történelemtankönyveinek elemzéseivel egészítem ki, azoknak a „forradalmak koráról”⁵ szóló bekezdéseit fókuszpontnak véve.

A Horthy-kori középiskolai tankönyvek Tanácsköztársaság-ábrázolásainak elemzésével nemcsak a proletárdiktatúra emlékeztörténetével kapcsolatos tudásunkat gazdagíthatjuk, de a

mítosz [...] elbeszéli, miként vittek véghez valamit, miként kezdett ez létezni”, márpedig a Tanácsköztársaság alatti napok történetének és a proletárdiktatúra bukásának elbeszélésében „a káoszból a kozmoszba való átmenet ismétlődik meg”. Mircea ELIADE: *A szent és a profán. A vallási lényegről*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2009. 86–87., 68.) – Így jött létre a forradalmak és az ellenforradalom mítosza: „a történelmi-társadalmi valóság teljes behelyettesítése egy fikatív, illuzorikus valósággal”, de persze „ez a mitizálás nem elvont képzelődés”. Claudio MAGRIS: *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban. Részletek*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988. 8.

³ Ebből a szempontból munkám a *memory studies* körébe tartozik. Lásd: GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlék(mű)*. Kalligram Kiadó, Budapest, 2016. 11–16.; ALEIDA ASSMANN: *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában. Beavatkozás*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2016. 31–51.

⁴ Lásd: CSUNDERLIK Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig” – A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2019; Uő: A Tanácsköztársaság ábrázolása Horthy-kori regényekben. *Múltunk*, 2022/2. 124–169. DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.2.6>; Uő: Az 1919-es proletárdiktatúra kikiáltásának és bukásának értelmezései a Horthy-kori napilapokban. *Múlt és Jövő*, 2023/1. 44–67.; Uő: Az 1919-es „zsidódiktatúra” érve a numerus clausus nemzetgyűlési vitájában. *Mozgó Világ*, 2022/9. 32–53.

⁵ A kifejezéssel kapcsolatban lásd a konzervatív-liberális Gratz Gusztáv művét, az ellenforradalmi történeti irodalom egyik csúcsteljesítményét: GRATZ Gusztáv: *A forradalmak kora. Magyarország története, 1918–1920*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1935. – Gratz művét a Galilei Kör és a Tanácsköztársaság emlékeztörténetének perspektívájából elemzem: CSUNDERLIK Péter: A bolsevizmus kigyótozása – Horthy-kori konzervatív történetírók radikalizmuskritikája. *Múlt és Jövő*, 2023/4. 33–46.

középfokú oktatás ellenforradalmirendszer-legitimáló szerepéről is bővíthetjük ismereteinket, ezúton kiegészítve a Kádár-kori, ideológiailag terhelt neveléstörténeti szakirodalomból Jóború Magda és Unger Mátyás – ma már egyes részmegállapításaikat tekintve meghaladott és kiigazított – alapműveit,⁶ a korszerű pedagógia történeti irodalomból pedig Albert B. Gábor alapkutatásait.⁷ A Horthy-rendszer egyik főideológusa, a piarista pap és filozófus Kornis Gyula *Kultúrpolitikánk irányelvei* című 1921-es programadásában ugyanis az ellenforradalmi rendszer kultúrpolitikájának legfontosabb feladatai közé sorolta az internacionalizmussal szembehelyezkedő, antibolsevista szellemű oktatást: „Nemzeti nagy szerencsétlenségünknek s a magyar bolsevizmusnak történetével állandóan kell éreztetnünk és bizonyítanunk, hogy az állam csak nemzeti állam lehet s a nemzeti alapról való letérés mily végzetes következményekre vezet.”⁸

A Horthy-rendszer középszintű oktatását, az állami és egyházi iskolákban használt történelemtankönyveket tehát mint a tudatformálás, helyesebben esetünkben inkább a „tudattorzítás” eszközeiként vizsgálom, hogy a 20. századi magyarországi autoriter és diktatórikus rendszerek tankönyveit vizsgáló Albert B. Gábor kifejezésével éljek.⁹ Miképp a *memory studies* egyik legte-

⁶ Lásd: JÓBORÚ Magda: *A középiskola szerepe a Horthy-korszak művelődéspolitikájában*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 1963; Uő: *A köznevelés a Horthy-korszakban. Alsó- és középfokú oktatás*. Kossuth Könyvkiadó–Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 1972; UNGER Mátyás: *A történelmi tudat alakulása középiskolai tankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 1976.

⁷ ALBERT B. Gábor: *Súlypontok és hangsúlyeltolódások. Középiskolai történelem tankönyvek a Horthy-korszakban*. Pannon Egyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet Pedagógiai Kutatóközpont, Pépa, 2006. – Továbbá lásd még a szerzőnek az Unger Mátyásnak a tankönyvhasználatra vonatkozó kategorikus kijelentéseit korrigáló tanulmányait: ALBERT B. Gábor: A református fiú-középiskolák történelemtankönyv-használata 1926-tól az 1930-as évek közepéig. *Magyar Paedagogia*, 2013/2. 119–129.; Uő: Történelemtankönyvek a budapesti fiú-középiskolákban Klebelsberg Kuno minisztersége idején. *Magyar Paedagogia*, 2017/3. 275–293. DOI: <https://doi.org/10.17670/MPed.2017.3.275>

⁸ KORNIS Gyula: *Kultúrpolitikánk irányelvei*. III. Nemzeti szellem a kultúrpolitikában. In: Uő: *Kultúra és politika. Tanulmányok*. Franklin Társulat, Budapest, 1928. 19.

⁹ Lásd: ALBERT B. Gábor: *Tudatformálás vagy tudattorzítás?* Kölcsey Intézet, Budapest, 2004.

kintélyesebb magyarországi kutatója, Gyáni Gábor megállapította: „minden kor és minden generáció a maga képére formálhatja a történelmet”.¹⁰ Ettől kezdve azonban már csak egy lépés, hogy az *illetékesek* rájöjjenek: a megfelelő történetírás kiváló ideológiai segédeszköz lehet a hatalom és az elitek kezében azok különböző céljainak elérésében: az állampolgárok manipulálásában. Felismerték: a mindenkori hatalom a legitimációját¹¹ leginkább a múltban tudja megeremteni az azonosságok és a kontinuitások hangsúlyozásával: „A história, mint muníció akkor értékelődik föl, amikor fogy a jelenbeli legitimitás érzete.”¹² A történetírás hatalmi elitet szolgáló aktuálpolitikai felhasználásakor általánosságban az alábbi típusokat különböztethetjük meg Szűcs Jenő paradigmaticus tanulmánya nyomán:

1. Nemzeti mítoszok és kitalált hagyományok erejével segíti a hatalmat.

2. Múltból fakadó hivatkozási alapot, pozitív előképeket bocsát a politikusok rendelkezésére, és így módon hozzájárulhat az elkerülhetetlennek beállított népszerűtlen változtatások elfogadtatásához.

3. A hivatalosság által követésre méltónak ítélt magatartási formákra minél tisztább és egyértelműbb (vagyis populárisabb) történelmi példáknak való felmutatása és propagálása a közösségi múltból, hogy így a hatalom a jelen egyes fejleményeit a klasszikus erények megtestesüléseként és visszatérteként tudja beállítani.

4. Külpolitikai viták esetén a történészek a történeti jogra épített közösségi múlttal igazolják a politikai követeléseket. (Ezt fokozottan láthatjuk a revíziós propaganda szolgálatába álló Horthy-kori történészek munkáiban.)¹³

¹⁰ GYÁNI Gábor: *Posztmodern kánon*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003. 62.

¹¹ Lásd: SZABÓ Miklós: A legitimáció történeti alakváltozásai. In: Uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. ELTE–MKKE, Budapest, 1989. 275–306.

¹² GERŐ András: *Egy polgár naplója*. Helikon Kiadó, Budapest, 2002. 75.

¹³ Lásd: SZÜCS Jenő: A nemzet historikuma és a történetszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához. In: Uő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Magvető Kiadó, Budapest, 1984. 141–151. – Illetve még a tipologizálásban tá-

Az adott politikai rendszer legitimációs igényének megfelelően átpolitizált, kurzusideológiával átítatott történet szemléletét és múltértelmezéseit a kultúrpolitika aztán az oktatásban igyekszik érvényre juttatni: „Minden oktatási rendszer a diskurzusok kisajátításának politikai fenntartása vagy módosítása, mindazon tudással és hatalommal együtt, ami a diskurzusok birtoklásával jár.”¹⁴ De ahogy a Horthy-kori történelemtankönyvek 1918–1919-es forradalmakról, vagyis a közelműltről szóló szövegrészeinek szemügyre vételekor is láthatjuk, a „politikai vezérszólamok” hamarabb megjelentek a tankönyvekben, mint az adott rendszer reprezentatív szintéziseiből kiolvasható hivatalos történelemértelmezése.¹⁵

Albert B. Gábort követve mondhatom: „Célunk annak vizsgálata, hogy olyan ideologikus tantárgy, mint a történelem és a hozzá tartozó ideológiai szempontból is jelentéshordozónak tekinthető történelemtankönyv, milyen mértékben hordozza magán a korszak uralkodó politikai irányzatának szemléleti jegyeit.”¹⁶ De hangsúlyozom, hogy nem a pedagógiatörténet-írást, hanem a *memory studies* perspektívájából elemeztem a Horthy-korszakban használt középiskolai tankönyveket.

A népiskolai tankönyvek vizsgálatától ezúttal eltekintettem, ugyanis ezeket nincs értelme együtt elemezni a középiskolában használtakkal, hiszen eltérő pedagógiai céllal és elvárásokkal, más tanterv szerint készültek. Elemzésük kevesebb intellektuális izgalommal kecsegtet. Hipotetikusán elfogadhatjuk Szabolcs Ottó megállapítását, amely szerint az elemi iskolai tankönyvek a

maszkodtam: GYÁNI Gábor: *Posztmodern kánon*. I. m. 62. – A korát megelőző Szűcs Jenőnek a középkortudományon messze túlmutató historiográfiai jelentőségéről: GYÁNI Gábor: Szűcs Jenő, a magányos történetíró. In: Uő: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Kalligram Kiadó, Budapest, 2018. 188–212.

¹⁴ MICHEL FOUCAULT: A diskurzus rendje. In: Uő: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások, interjúk*. Pallas Stúdió-Attraktor Kft., Budapest, 1998. 250–275.

¹⁵ UNGER Mátyás: I. m. 84. SIKLÓS András: *Az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak. Források, feldolgozások*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1964. 105–106.

¹⁶ ALBERT B. GÁBOR: A történelmi tudat alakulása a Kádár-korszak egyes általános iskolai és középiskolai történelemtankönyveiben. In: Uő: *Tudatformálás vagy tudattorzítás?* Kölcsey Intézet, Budapest, 2004. 7.

legkevesbé árnyaltak, a középiskolai tankönyvek forradalomképe viszont már összetettebb.¹⁷ A középiskolai tankönyvek elemzése azért is élvezhet prioritást, mivel azoknak kiemelt szerepet szántak az elsősorban a középosztályból érkező fiatalokat célzó ellenforradalmi indoktrinációban.¹⁸ Az ellenforradalmi rendszer fenntartó talapzatának ugyanis a markánsan antikommunista identitású, a közigazgatási pozíciókat birtokló, a „keresztény-nemzeti” kulturális hegemoniát¹⁹ teremtő „úri középosztályt” gondolták, amely az elképzelés szerint rezisztenssé teheti Magyarországot az első világháború utáni összeomlásért és Trianonért hibáztatott baloldali radikális nézetekkel, a „bolsevizmus bacilusaival” szemben. Miképp Jóború Magda *A középiskola szerepe a Horthy-korszak művelődéspolitikájában* című, 1963-ban kiadott alapművében hangsúlyozta az államszocialista történetírásra jellemző marxizáló nyelven:

„Az 1919-es proletárforradalmon győzelmeskedő ellenforradalom vezetői felismerték, hogy politikai céljaik megvalósításában rendkívül nagy jelentősége van a művelődéspolitikának, a különböző társadalmi rétegek nevelésének az ellenforradalom esz-

¹⁷ SZABOLCS Ottó: Iskolai tankönyvek az 1918–1919-es magyar forradalmakról (1920–1984). *Eszmélet*, 1995/25. 83–103.

¹⁸ Bár a középiskolai diákok száma emelkedett a Horthy-korszakban, még mindig csak az elemi népiskola IV. osztályát végzettek 6-7%-a jutott be a középiskolákba, ahol a „polgárság” (ezúttal tekintsünk el a statisztikai besorolás problematikusságától) felülreprezentációja mutatható ki. Az 1930-as években a lakosság 26,8%-át kitevő „polgárság” adta a középiskolába járók 82,7%-át, közülük 50% – egy szintén vitatott társadalomtörténeti kategóriával – középosztályi helyzetű volt. L. JÓBORÚ Magda: I. m. 43. – A polgárság mint társadalomtörténeti kategória definiálásával kapcsolatos vitákról és a Horthy-kori „középosztály”-diskurzusról: GYÁNI Gábor–KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete. A reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 258–289.; GYÁNI Gábor: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. In: *Új Történezdiskurzusok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2002. 78–97.

¹⁹ Antonio Gramsci hegemoniátézise szerint: „Aki megszerzi az elismerést, a megszólalás jogcímét ahhoz, hogy a nemzet (a közösség) nevében szólhasson, az jó eséllyel megszerzi a közjó meghatározásának és kikényszerítésének, az államhatalom birtoklásának a jogát is. [...] [A]ki a hegemonia, az alakíthatja a társadalmat, az a párt, amelyik képes a különböző politikai érdekeket saját eszméinek, céljainak megfelelően kiegyensúlyozni, a társadalmat is formálhatja.” FÖLDES György: *Nemzet és hegemonia, Magyarország 1945–1989*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2021. 16.

méi szellemében [...] Ahhoz, hogy a proletárforradalom veszélye ne térjen újra vissza, úgy gondolták, szükséges, hogy az eszmék síkján is rendet és egységet teremtsenek: céltudatosan és szervezeten terjesszék az ellenforradalom eszméit [...] Különös fontosságot tulajdonítottak természetesen annak, hogy az ifjúság lelkébe beleoltásák az ellenforradalom eszméit.”²⁰

A kutatás forrásbázisát az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum Tankönyvtára biztosította, ahol az elemzendő tankönyvek alapszintű kontextualizálásához szükséges Horthy-kori tanterveket és tantervi utasításokat is áttanulmányozhattam. Ezek mérceként használhatók annak megítéléséhez, hogy az egyes tankönyvek mennyire teljesítették a „keresztény-nemzeti” kultúrpolitikai elvárásokat. Illetve a különböző tankönyvkiadók kiadványai, az államilag támogatott Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, a katolikus Szent István Társulat, a tankönyvpiacról 1934 után kiszorított Athenaeum Kiadó, a szabadelvű, a dualizmus kori közjogi szemléletet átörökítő Franklin Társulat, az előbbihez hasonlóan nyitottabb Lampel Kiadó, valamint a protestáns Debreceni Városi Nyomda tankönyvsorozatai mennyire másként oldották meg a feladatukat? A kontextualizálás második szintjét a pedagógiai folyóiratokban (*Magyar Paedagogia*, *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*) tetten érhető recepció, a harmadikat pedig a tankönyvkiadás történetének magyarországi irodalma jelentette.²¹

Az interdiszciplináris megközelítés jegyében a mára klasszikussá vált művek²² és a korszerű tankönyvkutatás, mindenekelőtt F. Dárdai Ágnes munkásságának eredményeit is hasznosítottam. Ám az egyes tankönyvekről nem tudok átfogó pedagógiai értékelést adni, mivel nem egész műveket, hanem csak azok egyes részleteit, az 1918–1919-es forradalmak leírásait vettem

²⁰ JÓBORÚ Magda: I. m. 5.

²¹ A Horthy-kori tankönyvkiadásról az alapvető ismereteket biztosítja: MÉSZÁROS István: *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 1989. 118–127. – Az egyes tankönyvszerzők életrajzi adataira a Horthy-, a Kádár-kori, valamint a rendszerváltás után kiadott pedagógiai lexikonokban leltem.

²² Lásd: SZABOLCS Ottó: *Külföldi tankönyvek magyarságképe*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 1990.

össze, kiegészítve az első világháborús vereség okainak ismeretetésével, amelyek elválaszthatatlanok az őszirózsás forradalom kitörésére adott magyarázatoktól.²³ Az egyes tankönyvrészletek elemzése elsősorban történeti-hermeneutikai szempontok alapján történt. A tankönyvkutatás különböző módszertanai közül Peter Weinbrenner „komplex” tankönyvkutatási modelljébe sorolható a vizsgálatom, azon belül is a hatásorientált tankönyvkutatás kategóriájába:

„A tankönyv ebben az esetben mint az oktatás szocializációs tényezője szerepel, a kutatás típusa pedig »receptiókutatás«. A kutatás legfontosabb kérdései: a tankönyv milyen hatást gyakorol a tanulókra, a tanárookra, a közvéleményre és a nemzetközi kapcsolatokra; hogyan hat a médiumok környezetében (korrigál, megerősít, kompenzál); *milyen világképet, érték- és gondolkodási mintákat, előítéleteket, ellenségek képeket stb. közvetít.*”²⁴

Az egyes tankönyvrészletek boncolása során a következő operatív – pedagógiai, illetve emlékeztetőtörténeti – kérdésekkel igyekeztem felhasítani a textusokat: alapvető kérdés, hogy az 1918–1919-es forradalmakról írva az egyes szerzők ok-okozati összefüggések megvilágítására törekszenek-e, vagy a „hatásösszefüggés” útján akarják-e célba juttatni az üzeneteiket. „Pozitivisták” vagy „szellemtörténeti”-e az adott tankönyv, vagy melyik történetírói módszertant imitálják a szerzők? Az értelemhez szólnak – attól sem tartózkodva, hogy a szöveget statisztikai adatok sorával terheljék meg –, vagy a tanulók érzelmeire akarnak hatni patetikus retorikával, a közösségformálást szolgáló többes szám első személyű megfogalmazással, a katarzist célzó stratégiai metaforahasználattal? (Például a „halál”, a „temető” és a „feltámadás” képeivel, melyek sűrítve tartalmazzák egy el-

²³ Vö. „Az elemzőnek ki kell választania egy (általában igen szűk, de éppen ezért jól behatárolható) témát a tankönyvből, és azt megvizsgálni, illetve összehasonlítani más tankönyvek hasonló tematikus egységeivel. Ebben az esetben viszont elveszik a tankönyv, különösen annak pedagógiai jellemzői.” F. DÁRDAI Ágnes: *A tankönyvkutatás alapjai*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2002. 68.

²⁴ F. DÁRDAI Ágnes: *Történelmi megismerés – Történelmi gondolkodás*. II. kötet. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar–Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozat, Budapest, 2006. 79–80. – Kiemelés tőlem – Cs. P.

beszélés tanulságát.)²⁵ Idéznek-e a szerzők forrásokat – például politikusok visszaemlékezéseit –, és ha igen, távolságtartóan elemzik-e azokat, vagy szerepeltetésük a múlt jelenvalóvá tételét (arisztotelészi értelemben vett reprezentációját) szolgálja-e?²⁶ Az 1918–1919-es eseményekről írva mely tartalmi elemek hiányoznak (ignorálás), és adott esetben a szerzők ferdítik-e el a „történelmi tényeket”? Összemossák a Károlyi-féle polgári demokratikus kísérletet és a proletárdiktatúrát? A hatalomátadás toposzával összekötik-e a két rendszert? Kik a bűnbakok, kik a példaképek? Károlyi Mihály politikájáról írva a „jó szándékú balek” vagy a „tudatos gonosztevő” toposzát aktivizálják-e?

A szövegek elemzésében és bemutatásában ugyanis segítségül hívtam a narratológiai eszköztárat.²⁷ Ezeknek az elemzési eszközöknek a használata feltételezi annak elfogadását, hogy a múlt csak azáltal ölt formát, hogy a történész cselekményesíti, vagyis történelemmé stilizálja azáltal, hogy ismert és könnyen befogadható toposzokkal – sztereotip történetkombinációkkal²⁸ – értelmezi és elbeszéli azt. Az irodalmi toposzok hatása és alkalmazása még a nem a figurativitással tűntető tankönyvi műfajban is szükségszerűen kimutatható, ugyanis narratológiai alapvetés, hogy a világérzékelésünk és -értékelésünk alapvetően

²⁵ A metaforák jelentésteremtő erejéről: ALMÁSI Miklós: *Anti-esztétika. Séták a művészetfilozófiák labirintusában*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1992. 74–83. – A szövegszervező metaforák használatáról a történetírásban: Hayden WHITE: *A történelem terhe*. In: Uő: *A történelem terhe*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 61.

²⁶ Utóbbira példa Apponyi Albert *Élmények és tanulságok* című visszaemlékezésének idézése a párizsi békekonferencián elmondott „védőbeszéde” fogadtatásáról. Miképp Albert B. Gábor megállapítja: „A törzssanyagot kiegészítő forrásrészlet olvasása közben az olvasó átéli Apponyi Albert gróf lelkiállapotát, megcsodálja helyzetfelismerő képességét, megismeri retorikai készségét, nyelvtudását és intellektuális nagyságát is.” ALBERT B. Gábor: *Súlypontok és hangsúlyeltolódások*. I. m. 102.

²⁷ A narratológiai elemzés módszertanát röviden ismerteti: ROMSICS Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2010. 19–28.

²⁸ Az irodalmi toposzokról, amelyek közé tartozhatnak sztereotip szereplők (a „rossz tanácsadó”), helyszínek (a „holdvilágos erkély”) és történések (a „poharak felcserélése”) egyaránt lásd: Mieke BAL: *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative*. University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London, 1999. 137.

„szövegek” nyomán, elbeszélések mentén szerveződik (a „nyelvi fordulat” utáni tág értelmében használva a szöveg, illetve a nyelv fogalmát). Abban, hogy miképp látjuk a világ eseményeit, és hogyan interpretáljuk azokat, nagyon fontos szerepe van annak, hogy gyerekkorunktól miféle történeteket hallunk, milyen meséket és regényeket olvasunk (és az első világháborús mozi-boom után, a Horthy-korszakkal kapcsolatban már annak felvetése is releváns, hogy a tankönyvek írói és olvasói milyen filmeket láthattak). Mert az így megismert toposzok segítségével tulajdonítunk értelmet a „valóságnak” – helyesebben így konstruáljuk azt –, például úgy, hogy a körülöttünk élő személyeket irodalmi archetípusoknak feleltetjük meg. Nem mindegy, hogy a testi hibásként – és így az *ami kívül, az belül* antik gnóma nyomán torz lelküként is – beállított Károlyi Mihály²⁹ tevékenységének értelmezését az adott tankönyvszerzőnél III. Richárd története inspirálta-e, aki, „mint tudjuk”, eldöntötte, hogy gazember lesz (valójában nem),³⁰ vagy a barátai által becsapott, kihasznált és mindenét elvesztő, naiv athéni Timon tragédiája?

A tankönyveket a megjelenésük, az évfolyamuk, az iskolatípusuk, valamint a kiadójuk alapján csoportosítottam, így előkészítve azokat a formalista elemzéshez. A kronologikus felosztás során Unger Mátyás erősen átpolitizált szakaszolása és antisziszta retorikával átítatott perióduselnevezései helyett („Az átmenet szakasza – Az ellenforradalmi kor történeteszemléletének kialakulása [1919–1924]”; „A konszolidált ellenforradalom történeteszemlélete”; „Történeteszemlélet a második világháború árnyékában”) inkább a középiskolai oktatást alapjaiban meghatározó törvények és az elfogadott tantervek alapján szakaszoltam – hozzátéve, hogy a pedagógiai és a politikai korszakolás lényegesen nem különbözik egymástól.

²⁹ Károlyi Mihály negatív ellenforradalmi emlékezetéről: CSUNDERLIK Péter: A „vörös gróf” mint bűnbak. Károlyi Mihály képe a Horthy-kori pamflet- és memoárirodalomban. In: SERES Attila (szerk.): *Fejtágító. Ünnepi tanulmányok Pásztor Péter 80. születésnapjára*. PTE BTK Történettudományi Intézet, Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport, Pécs, 2022. 77–94.

³⁰ A negatív, a történelmi tényeknek ellentmondó III. Richárd-kép kialakulásáról: LÁSZLÓ Ferenc: A kutyafejű, a vérszopó és a püpos. Akiknek rossz sajtójuk volt: Attila, Richárd, Iván. *Mozgó Világ*, 2006/1. 108–114.

Fehérterror – szabadelvű tankönyvekkel: az 1919 utáni átmeneti időszak értelmezései

A proletárdiktatúra bukása és a bethleni konszolidáció időszakának középiskolai törvénye (1924. évi XI. törvénycikk) közti átmeneti időszakra a kettősség jellemző. A közelmúlt eseményeire kitérő kiegészítésekkel ellátott, de mégis a szabadelvűséget hirdető, közjogi szemléletű történelemtankönyvekből tanítottak továbbra is, miközben a Tanácsköztársaságban szerepet vállaló pedagógusokat utolérte a fehérterror alatti megtorlás. Fegyelmi eljárások, elbocsátások és megfélemlítések³¹ keserítették azok életét, akik – főleg a szabadabb légkörű fővárosi középiskolákban – korábban részt vettek a szabadgondolkodó mozgalomban, a Társadalomtudományi Társaság és a Galilei Kör rendezvényein,³² nemegyszer tagjai voltak szabadkőműves páholyoknak (amint azt Benedek Marcell a *Vulkán* című 1918-as nemzedéki regényében meg is örökölte) és „progresszív” oktatáspolitikai nézeteket képviseltek, melyeket a proletárdiktatúra alatt pozícióba kerülve aztán igyekeztek is megvalósítani.³³ A fehérterror alatti tanári értekezletek hangulatáról és a meghurcolásokról Móra Ferenc *Hannibál feltámasztása* című, 1924-ben írott – fiókban maradt, és 1945 után is csak csonkítva megjelent – kisregénye árulkodik (melyet Fábri Zoltán *Hannibál tanár úr* címmel 1956-ban jelentékeny változtatásokkal filmre adaptált).³⁴ Móra

³¹ Lásd: SIMON Gyula: Fegyelmi eljárások pedagógusok és diákok ellen a Magyar Tanácsköztársaság bukása után. *Pedagógiai Szemle*, 1959/3. 286–395.; SZABOLCS Ottó: Pedagógusüldözések Budapesten a Tanácsköztársaság bukása után. *Pedagógiai Szemle*, 1959/3. 296–306.

³² Lásd: KENDE Zsigmond: *A Galilei Kör megalakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 25–46. – Újabb: CSUNDERLIK Péter: *A Galilei Kör története – Szabadgondolkodók a századelő Magyarországon (1900–1919)*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2022.

³³ BELLER Béla: A Tanácsköztársaság a világi oktatásért. *Valóság*, 1963/3. 168–179. – Újabb – konzervatív ideológiájú, szatirikusan cselekményesített – összszegzés a proletárdiktatúra oktatáspolitikájáról: HATOS Pál: *Roszfűük világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2021. 294–301.

³⁴ Móra Ferenc regényének recepciótörténetéről: HAJDU Tibor: Hannibál legújabb feltámasztása. *Mozgó Világ*, 2004/11. 107–109.

regénye nemcsak azt örökítette meg, hogy az iskolákat miként borította el a „fajvédő” örület, az antiszemita ellenségkeresés, de a földszinti lakás padlója alá ázott, levegőtlen gödröt bérlő tanár alakjában expresszíven mutat rá az ország összeomlása utáni egzisztenciális kiszolgáltatottságra, amely a pengő 1927-es bevezetéséig és a tanári fizetések – átmeneti – rendezéséig fenyegette a pedagógusokat. Úgyhogy elképzelhető, hány tanár fogalmazott meg a tantermekben kritikát a dualizmus kori tankönyvekhez hozzáírt, az 1918–1919-es forradalmakról szóló kiegészítésekkel szemben. Az átmeneti időszakban továbbra is az 1899. középiskolai törvény és a dualizmus korából megörökölt tanterv szabályozta a történelemoktatást: a IV. évfolyamban oktatták az 1526 utáni Magyarország „elbeszélő” történetét, illetve a VIII. évfolyamban Magyarország „oknyomozó” történetét. Előbbi csak a „hogyan”, utóbbi a „miért” kérdésre is választ kívánt adni.³⁵

Az átmeneti korszak jelenkortörténeti kiegészítéseiben nyoma sincs az önkritikus számvetés igényének, amit Wolfgang Schivelbusch a „vereség kultúrájának” nevezett,³⁶ helyette az első világháború utáni Magyarországra jellemző felelősségáthárítás és bűnbakkeresés uralja a tankönyveket.³⁷ A katolikus Szent István Társulat kiadásában megjelent IV. évfolyamos tankönyv 1922-es kiadásában Balogh Albin bencés szerzetes – 1915 és 1930 között az esztergomi bencés gimnázium történelemtanára – sem az ellenség túlerejét, hanem az „idegen pénzen szitott elégedetlenséget” okolta a világháborús vereségért, ugyanakkor elbeszélésében a hadsereg „felbomlott” 1918 őszén, és nem felbomlasztották. Ez azonban nem jelenti, hogy Balogh Albin az összeomlásért ne a forradalmi kormányzatot hibáztatná. Károlyi hatalomra kerülésének körülményeiről – a forradalmi tömeg nyomására az uralkodótól kapott felhatalmazásával, *homo*

³⁵ A „hogyan” és a „miért” kérdéssel kapcsolatban elgondolkodtatóak John Lukacs visszatérő történetelméleti fejtegetései. John LUKACS: *A történelmi tudat, avagy a múlt emlékezete*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2004.

³⁶ Wolfgang SCHIVELBUSCH: *The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning, and Recovery*. Henry Holt and Co., New York, 2003.

³⁷ Pók Attila: Bűnbakkeresés és antiszemitizmus az első világháború utáni Magyarországon. In: Uő: *A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010. 159–171.

regiusként József főherceg nevezte ki miniszterelnöknek a legnépszerűbb ellenzéki politikust – nem ír, hanem *in medias res* közli, hogy 1918 novemberétől „Károlyi Mihály kormányzott és tehetetlensége folytán az ország teljes zűrzavarba került”, aminek köszönhetően „a betörő csapatok úgyszólván kardcsapás nélkül szállották meg hazánk kétharmadát”. Ezt követően rövid leírását adja a tankönyv a külpolitikai válsághelyzet – valamint Károlyi gyengesége – nyomán kikiáltott proletárdiktatúrának, amelytől az „ügynevezett” szöcska használatával vitatta el a munkásuralmi jellegét:

„Károlyi erre lemondott és a hatalmat az orosz bolsevizmus hívének, Kún Bélának adta át, aki 133 napon át az ú. n. proletárdiktatúrával kormányzott s hatalmát kegyetlenkedéssel, terroristákkal tartotta fenn. A bolsevizmus terjesztése végett először a Felvidéket támadta meg, azután az oláhok ellen fordult. A »vörös« csapatok azonban a Tiszánál vereséget szenvedtek, az oláhok bevonultak *Budapestre* és véget vetettek a terroristák uralmának.”³⁸

Amint később majd láthatjuk, a Stromfeld Aurél vezette északi hadjárat egyike azon nagyon kevés elágazási pontoknak a Tanácsköztársaság történetének ellenforradalmi elbeszélésében, amikor a tankönyvszerzők megengedőek, ha nem egyenesen elismerőek voltak a proletárdiktatúrával kapcsolatban. De a győzelmek okát döntő többségben a vöröskatonákat – a kommunista politikusok szándéka ellenére – elragadó nemzeti lelkesedésnek tudták be. Míg más tankönyvek az északi hadjárat nemzeti, revíziós céljairól beszéltek (noha a Szlovák Tanácsköztársaság 1919. június 16-i kikiáltása mutatja, hogy az internacionalista Kun Béla valóban „nem állt a területi integritás alapján”),³⁹ Balogh Albin tankönyve szerint a „bolsevizmus terjesztését” célozta a felvidéki előrenyomulás.

³⁸ BALOGH Albin: *Magyarország történelme. A középiskolák IV. osztálya számára*. Szent István Társulat, Budapest, 1922. 70–71.

³⁹ KUN Béla: Nyilatkozat a „Hamburger Fremdenblatt” budapesti tudósítójának. In: Uó: *A Magyar Tanácsköztársaságról. Válogatott beszédek és írások*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1958. 169.

Az átmeneti időszak tipikus terméke Lóránd Lajos *A magyar nemzet története a mohácsi vésztől napjainkig világtörténeti kapcsolatokkal* című 1921-es, az alsó középosztálybeli gyermekek által látogatott polgári fiúiskolák IV. évfolyamában használt tankönyve. Az őszirózsás forradalom előzményeiről írva Lóránd Lajos kiemelt figyelmet szentel a választójogi kérdésnek: „A legnagyobb közéleti kérdéssé vált a háború éveiben a választói jog, mivel nap-nap után előtérbe jutott az állam ama kötelessége, hogy azoknak, akik hőiesen küzdöttek a csatatereken, a bekövetkező békében választói joguk legyen. A munkásosztály is követelte az általános választói jogot.”⁴⁰ Ezzel szemben e tankönyv csak általában említette a vesztes országokban kitört forradalmakat.

A szabadelvű Lampel kiadóvállalat IV. osztályos középiskolásoknak szánt *Magyarország története a mohácsi vésztől napjainkig* című tankönyve már a századfordulótól forgalomban volt. Jászai Rezső piarista szerzetes munkájához rendtársa, Balanyi György egyháztörténész írt egy jelenkori kitekintést az 1924-es új kiadáshoz.⁴¹ Nem véletlen, hogy Jászai tankönyvének kiegészítésére éppen Balanyi vállalkozott: 1922-ben ő nyomtatékosította a jelenkortörténet oktatásának fontosságát, amikor a *Magyar Középiskola* című folyóiratban közölt „A történettanítás, mint a politikai érzék fejlesztésének eszköze” című írásában felvetette, hogy az 1918–1919-es események, az összeomlás bekövetkezése részben azzal magyarázható, hogy a dualizmus kori történelemoktatás lezárult a kiegyezés megkötésével, így a tájékoztatlan magyar polgárság felkészületlen volt a jelen kihívásaira.⁴² Továbbá Jászaival ellentétben Balanyi nem kompromittálódott a Tanácsköztársaság idején. Míg előbbi a Köznevelésiügyi Népbiztossághoz benyújtott 1919. július 10-i kérelme értelmében vállalta a piarista reverenda levételét, hogy középiskolai taná-

⁴⁰ LÓRÁND Lajos: *A magyar nemzet története a mohácsi vésztől napjainkig világtörténeti kapcsolatokkal. A polgári fiúiskolák IV. osztálya számára*. Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) Rt. Könyvkiadó-vállalata, Budapest, 1921. 147.

⁴¹ JÁSZAI Rezső–BALANYI György: *Magyarország története a mohácsi vésztől napjainkig a középiskolák IV. osztálya számára*. 4. kiadás. Lampel R., Budapest, 1924.

⁴² UNGER Mátyás: I. m. 158.

ri kinevezést nyerhessen,⁴³ addig Balanyi György egyik szerzője volt *A bolsevizmus Magyarországon* című 1921-es, Gratz Gusztáv szerkesztette antikommunista számvetésnek.⁴⁴

Balanyi a téma ismerőjeként igen részletes – és természetesen kritikus – leírást adott a proletárdiktatúráról és előzményeiről. Eszerint nem az antant blokádja és a nyomában fellépő gazdasági nehézségek rombolták igazán a magyarok harcképességét, hanem az ellenséges propaganda, a „pacifista izgatás” és – az előzőekkel ellentétben nem a felelősségáthárítás, hanem az önkritika jegyében megidézett nemzetkarakterológiai toposz – az „ősi pártos szellem”. A magyar belpolitikai ellentét még a világháború alatt is a választójogi kérdés mentén polarizálódott, amely szembeállította egymással Tisza István kormányát és ellenzékét: a Károlyi-párt „az utca segítségével próbálta kierőszakolni a radikális választójogot”. Ferenc Józseffel ellentétben IV. Károly pedig úgy gondolta, hogy az segíti a háborús erőfeszítéseket, „ha népei minél szélesebb rétegeinek óhaját teljesíti”, így nem állt ki Tisza mellett. Tisza bukása után az Esterházy-, majd a Wekerle-kormány is tehetetlennek bizonyult a külső és belső kihívással szemben. 1918. október végére már „a Károlyi Mihály vezetése

⁴³ Lásd: ALBERT B. Gábor: Piaristák történelemtankönyvei, piaristák tanönyvválasztása. *Iskolakultúra*, 2012/2. 50.

⁴⁴ GRATZ Gusztáv (szerk.): *A bolsevizmus Magyarországon*. Franklin, Budapest, 1921. (Újabb, rövidített kiadása megjelent 2003-ban, Kupa László válogatásában.) – A Tanácsköztársaság idején a bécsi Antibolsevista Comité tagjaként ellenforradalmi szerepet vállaló Gratz Gusztáv szerkesztette – és a jóvoltából igényes elméleti és történeti bevezetővel ellátott – *A bolsevizmus Magyarországon* című 1921-es, több mint nyolcszáz oldalas számadásban a késő dualizmus vezető konzervatív-liberális, azon belül is legitimistaként leírható szerzői ifjabb Andrássy Gyulától Wlassics Gyuláig adtak képet a kommünről. A kötetben szektoronként (ügymint belpolitika, külpolitika, gazdaság, oktatás, kultúra stb.) tekintették át a történéseket, felmérve a bolsevizmus okozta károkat. Ha *A bolsevizmus Magyarországon* emlékeztetőtörténeti helyi értékét szeretnénk megvilágítani, kézenfekvő analógiának a kora Kádár-rendszer *Fehér könyvek* brosúrasorozata kínálkozik, mindenekelőtt a *Nagy Imre és bűntársai ellenforradalmi összeesküvése* című 1958-as kiadvány, amely szerint 1956 őszén „imperialista ügynökök” államellenes szervezkedése robbantotta ki a rendszerellenes felkelést. Az 1919 és az 1956 utáni kiadványok egyként jól meghatározott rendszer-legitimáló szerepet tölthettek be azzal, hogy nem sokkal az események után átfogónak szánt paradigmaticusan negatív képet rajzoltak arról az eseménysorról, amellyel szemben az új berendezkedés meghatározta önmagát.

alatt álló szocialista és radikális csoport volt a helyzet ura. A belőle alakult *Magyar Nemzeti Tanács* fokonként magához ragadta az egész közhatalmat [...] Okt. 30-ról 31-re forduló éjjel a hozzácsatlakozott fegyveres tömegek segítségével hatalmába kerítette a fővárost és proklamálta a független Magyarországot”. Balanyi György a győztes forradalom „első tetteként” ír Tisza István meggyilkolásáról, és Linder Béla elhíresült mondatát idézve állítja, hogy a forradalmi agitátorok „még a rendben visszavonuló csapatokat is széttűllesztették”.⁴⁵ A tankönyvben a proletárdiktatúra kikiáltása szinte logikus következményként jelenik meg, mivel a szuverenitás megszerzésével a függetlenségi ellenzékéből érkező Károlyi-párt karakter nélkülivé és súlytalanná vált, Jászi Oszkár polgári radikális pártja mögött pedig sosem álltak tömegek:

„Így tulajdonképpen csak a szocialisták maradtak a porondon. [...] De nekik is csakhamar veszedelmes ellenfelek támadtak az Oroszországból hazaszivárgó kommunistákban (bolsevisták), akik Kún Béla vezetésével még náluknál is radikálisabb elveket hirdettek. A kommunista vezérek bebörtönzése csak fokozta a helyzet feszültségét. Ekkor történt, hogy az entente újabb demarkációs jegyzékére (Vix alezredes) a Berinkey-kormány lemondott, hogy tisztán szocialista kormánynak engedje át a helyét (márc. 20.). Csakhogy akkorra a szocialista vezérek már megegyeztek a gyűjtőfogházban ülő Kún Bélával, hogy a kommunisták és szocialisták együttesen veszik át a hatalmat proletárdiktatúra formájában (márc. 21.). Károlyi nem emelt kifogást a terv ellen, a nyomdászsztrájk miatt tájékozatlan közvélemény pedig már csak akkor értesült az eseményekről, mikor befejezettek voltak.”⁴⁶

A tankönyvet olvasó diákokban okkal merülhet fel a kérdés, hogy miért egyeztek meg váratlanul a szociáldemokraták a kommunistákkal, amikor nem sokkal korábban még bebörtönözték őket, ám a nagyon adatolt eseménytörténeti elbeszélés nélkülözi a magyarázatot.⁴⁷ A tankönyv tulajdonképpen „objektíven” rész-

⁴⁵ JÁSZAI Rezső–BALANYI György: I. m. 124–126.

⁴⁶ Uo. 127.

⁴⁷ A pártegyesülés és a proletárdiktatúra kikiáltásának máig meg nem haladott eseménytörténeti rekonstrukciója: HAJDU Tibor: *Március huszonegyediké*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979. – Egyik 2020-as interjújában Hajdu Tibor

letezi a Tanácsköztársaság intézkedéseit (bányák, gyárak, vállalatok és bérházak szocializálása, az egyházi vagyon lefoglalása és „likvidálása”, a műkincsek köztulajdonba vétele, a „fegyelmi és tanulmányi rendet felforgató”, radikális oktatáspolitikai, a szakbíróságok forradalmi törvényszékekkel helyettesítése), hozzátevé, hogy a munkások érdekében hozott „intézkedések azonban még a proletárság körében sem találtak feltétlen tetszésre, mert végrehajtásukat rendszerint megbízhatatlan, kétes elemekre bízták”.⁴⁸

Balanyi határozottan állást foglalt amellett, hogy a Tanácsköztársaságot nem belső, hanem külső erők döntötték meg. Míg a „megfélemlített polgárság” „kénytelenségből túrt”, a szervezetlen és esetleges ellenállást pedig a kommün terrorcsapatai „vérbe fojtották” (Szamuely Tibor a másik kommunista politikus Kun Béla mellett, akit név szerint említenek), addig a román hadsereg ellen végül tehetetlennek bizonyult a Tanácsköztársaság, noha „Stromfeld Aurél volt vezérkari ezredes személyében arra való embert állítottak a sereg élére”.⁴⁹ Stromfeld Aurél katonai vezetői képességeinek elismerése egyöntetűnek tekinthető még a Tanácsköztársaság-ellenes irodalomban is, de azt mindig baloldali világfelfogásának elhallgatása kíséri.

Stromfeld katonai erényei mellett a tankönyv azzal magyarázta az északi hadjárat kezdeti sikereit, hogy a Felvidéken küzdő Vörös Hadsereget „erős nemzeti érzés hevítette”. Kiemelendő,

a szociáldemokraták hatalomféltesét említette a proletárdiktatúra kikiáltásának egyik fontos, korábban kevésbé hangsúlyozott okaként: „[A] Vix-jegyzék átadása mellett a proletárdiktatúra kikiáltásának másik oka az volt, hogy a szociáldemokrata vezetők tartani kezdték az áprilisa kitűzött választás eredményétől. Biztos volt ugyanis, hogy a hatalmuk majd csökken a választás után, márpedig az egy általános probléma, hogy a választójog lelkes hívei nem mindig örülnek a választások eredményének. Kitört a hatalomféltes a szociáldemokratákon, és ennek legalább akkora jelentősége volt a proletárdiktatúra kikiáltásában, mint a Vix-jegyzéknek. Hogyan is tudták volna Kun Béla és a kommunisták csak maguk átvenni a hatalmat a Gyűjtőfogház celláiból? A szociáldemokraták kiegyeztek a kommunistákkal, akiktől nem tartottak, mert Kunfi Zsigmond is úgy gondolta, hogy ő sokkal okosabb, mint Kun Béla.” Lásd: „Nem hittem, hogy Kun Béla életrajzát rendszeren meg lehet írni.” Hajdu Tibor a pályájáról és az 1918–1919-es forradalmak történetének kutatásáról. Az interjút készítette: CSUNDERLIK Péter. *Sic Itur ad Astra*, 2020/70. 13–14.

⁴⁸ JÁSZAI Rezső–BALANYI György: I. m. 127.

⁴⁹ Uo.

hogy a tankönyv a Felvidék „felszabadításáról” ír (és nem például a „bolsevizmus terjesztéséről”). A hadjárat összeomlását és a gyors bukást így interpretálja:

„Már-már az egész Felvidék felszabadítását lehetett remélni, mikor a párizsi békekonferencia váratlanul megállást parancsolt a diadalmas hadaknak (jún. 9.). A demarkációs vonalra való kényszerű visszavonulás nagyon sokat ártott a hadsereg szellemének. Önbizalma megingott: a főparancsnok lemondott, a katonák pedig szökdösni kezdtek. De a tanácsköztársaság benső helyzete is erősen megingott. Az élelmezés napról-napra nehezebbé és rosszabbá vált s emiatt már a proletárság is nyugtalanodni kezdett. Kún Béla újabb győzelmekkel akart magán segíteni. Ezért a fáradt és kedélyét veszített vörös hadsereget a Tiszánál veszteglő románok ellen küldötte (júl. 20.). De a támadás kudarccal végződött. A vörös csapatok az első napok sikerei után csúfos vereséget szenvedtek és szétfutottak, mire a románok átkeltek a Tiszán és megkezdték az előrenyomulást Budapest felé. E hírre Kún Béla és társai sietve lemondottak (aug. 1.) és fejvesztetten Bécsbe menekültek.”⁵⁰

A VIII. évfolyamban használt tankönyvek már Magyarország „oknyomozó” történetébe illesztették a kommün történetét. A katolikus Szent István Társulat „oknyomozó” tankönyve a felbomlás mélyebb okát a szociáldemokrata szakszervezetek és a szabadkőműves páholyok éveken át tartó „romboló” munkájában találta meg. Szerzője, Ujházy László szerint:

„A magyar forradalom abból a talajból sarjadt ki, amelyet a destruktív elemek évek hosszú sora óta készítettek elő számára. Az a rendszeres izgatás, melyet a szabadkőműves páholyok és a szociáldemokrata szakszervezetek a tudomány, a sajtó, az iskola és irodalom fölhasználásával évtizedeken át szinte akadálytalanul folytattak az egyház és állam, tekintély és hagyomány, társadalmi és gazdasági rend ellen, [az izgatás] mérhetetlen kárt okozott az emberek vallásos és nemzeti érzésében, polgári és politikai erkölcsiben.”⁵¹

⁵⁰ Uo. 127–128.

⁵¹ UJHÁZY László: *A magyar nemzet oknyomozó történelme. Középkönyvek VIII. osztálya számára.* Harmadik, kiegészített kiadás. Szent István Társulat, Budapest, 1927. 316–317.

A tankönyv az erkölcstelen ellenvilág szimbolikus kezdetét Tisza István halálára tette, akit – az 1921-es, koncepciós Tisza-per Károlyi-ellenes vádjait megidézve⁵² – „a nemzeti tanács bérelt-jei gyilkoltak meg, hogy ne állhassa útját a további fejleményeknek”.⁵³ Kultusza szerint metaforikusan Tisza István személye volt a gát, amely a gyilkossággal átszakadt, így mindent elöntött a „vörös” áradat: „Károlyi pedig úszott az árral, amelyet reáüzdített ugyan a nemzetre, de medrében tartani nem tudta. Lassan-lassan egészen a szocialisták vizein evezett.”⁵⁴ Ujházy László önmagán túlmutató jelentőséggel ruházta fel, hogy a letartóztatott kommunista pártvezetők „kíméletéről és kényelméről” köztársasági elnökként maga Károlyi gondoskodott.⁵⁵ Elbeszélésében a Vix-jegyzék csak az alkalmat adta a proletárdiktatúra kikiáltására, ugyanis az események úgymond ellenállhatatlanul haladtak afelé, már „mindenki érezte”, hogy mi fog következni – írta az utólagos tudása visszavetítésével:

„A minisztertanács szocializáló javaslatokat tárgyal, a szociáldemokraták vezetői pedig Kun Bélával a proletárdiktatúra ügyében tanácskoztak. Az utcákon megjelentek a vörösszalagos és halálfejes jelvényű katonák s a tengerészcsapatok terrorszolgálatot teljesítettek. Mindenki érezte, hogy átalakulás előtt állunk! Ekkor, márc. 19-én, maga az ántánt adta meg a lökést ahhoz a fordulathoz, amelyet nyilván nem akart előidézni. [...] [A Vix-jegyzéket a kormány] alkalmas ürügynek tekintette a visszavonulásra s nem akarván a jövőendő eseményekért a felelősséget viselni, Károlyival együtt lemondott s a hatalmat a szociáldemokratáknak adta át. Ezek pedig hamarosan kibékültek a kommunistákkal, egyesültek velük s elhatározták, hogy Magyarországot tanácsköztársasággá alakítják át, a kormányt orosz mintára szervezik, szövetkeznek Oroszországgal és életbeléptetik a proletárdiktatúrát. 1919. márc. 21.”⁵⁶

⁵² Lásd: PÖLÖSKEI Ferenc: *A rejtélyes Tisza-gyilkosság*. Helikon Kiadó, Budapest, 1988. 108–121.

⁵³ UJHÁZY László: I. m. 316–317.

⁵⁴ Uo. 318.

⁵⁵ Károlyi Mihály politikai foglyoknak nyilvánította Kunékat. Lásd: HAJDU Tibor: *A magyarországi Tanácsköztársaság*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969. 19.

⁵⁶ UJHÁZY László: I. m. 322.

Ujházy aprólékos leírást adott a Tanácsköztársaságról, amelyben a Szent István Társulat szerzője még azt is elismerte, hogy bár az iskolai vallásoktatást megszüntette a kommün, a vallás-zabadságot meghagyta.

Takáts György *A magyar nemzet története* című tankönyvének harmadik, átdolgozott, 1921-es kiadása szerint a központi hatalmak megnyerhették volna a világháborút, amennyiben az Amerikai Egyesült Államok nem avatkozik be a küzdelembe, illetve más tankönyvekkel szemben a Monarchia felbomlásáért a cseheket tette felelőssé, akik „egyre fokozódó izgatásaikkal felbomlasztották Ausztriát”. A „forradalom” helyett a „forradalmi lázadás” kifejezéssel illette az 1918. októberi budapesti eseményeket. A kedvező béke ígéretével Magyarországon hatalomra kerülő Károlyi-kormány szerinte „egyetlen ígéretét sem teljesítette”, miközben Tisza Istvánt, „akinek hatalmas kezétől félték”, „a forradalmi lázadás által felszínre került kétes elemek hatalomra jutásuk első napján legyilkolták”.⁵⁷ Tisza István meggyilkolásával még csak burkoltan vádolta Károlyi körét, de a másik Károlyi-ellenes toposzt, a hatalomátadás legendáját⁵⁸ azonban már aktivizálta a szerző. A tankönyv pár mondatban ismertette a proletárdiktatúrát, azonban a kommün intézkedéseit nem részletezte, bukásukról nem ír, egyszer csak a Kun Bélák uralmával egyenértékűnek tartott román megszállás pusztításaiba csúszunk át:

„Négy és fél hónapi szánalmas vergődés után Károlyi lemondott s 1919. március 21-én éjjel a hatalmat a kommunista vezéreknek adta át, akik a mit sem sejtő országot másnap reggel a proletárdiktatúra kihirdetésével lepték meg. A bolsevisták négy és fél hónapig dúló rémtettei s a három és fél hónapig tartó oláh megszállás teljesen lezüllesztették, kifosztották, tönkretették országunkat.”⁵⁹

⁵⁷ TAKÁTS György: *A magyar nemzet története. Gimnáziumok, reáliskolák és leánygimnáziumok VIII. osztálya számára*. Harmadik, átdolgozott kiadás. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1921. 191.

⁵⁸ Az eredetileg vallási, a szentkultuszokhoz kapcsolódó kifejezést Ablonczy Balázshoz hasonlóan szekuláris, köznyelvivé vált értelmében használom. Lásd: ABLONCZY Balázs: *Trianon-legendák*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2010.

⁵⁹ TAKÁTS György: *A magyar nemzet története*. I. m. 191.

Így Takáts György tankönyve – legalábbis az 1918–1919-es forradalmi időszak ismertetését tekintve – aligha felelt meg annak az „oknyomozó” igénynek, amelyet a dualizmus korából megörökölt tanterv elvárt a VIII. osztályos tankönyvektől. De a szerző ezen műve még mindig komolyan vehető, ellentétben a katolikus ifjúsági lap, a *Zászlónk* sorozatában 1922-ben megjelent összefoglalásával, amelyben a nemzeti önfelmentés jegyében jelenti ki: „A világháború felidézésében nekünk, magyaroknak, semmi részünk sem volt.”⁶⁰ Valamint a sérelmi „történetírás” szellemében azzal magyarázza, hogy „legkegyetlenebbül velünk bántak el az ántánthatalmak”, mert „mindvégig híven kitartottunk Németország mellett”.⁶¹ A Tanácsköztársaság történetére azonban nem tért ki az összefoglalója, amely a honvédelem elmaradásáért és az ország felosztásáért a Károlyi-kormányt tette felelőssé. Illeszkedve ezzel a „forradalmak korának” jobboldali nagyelbeszélésébe, amely Károlyi Mihályt és az ő pacifista politikáját hibáztatta az 1918. őszi összeomlásért, a proletárdiktatúráért és Trianonért.⁶²

A klebelsbergi „neonacionalista” kultúrpolitika tankönyvei

A trianoni békeszerződés revíziója 1920 után a politikai táborok feletti, integráló és mindent felülíró politikai cél volt, az „imperialista rablóbékét” a nemzeti érzéssel szembeni közömbösséggel vádolt, illegálításba szorult kommunisták is kritizálták, és an-

⁶⁰ TAKÁTS György: *Összefoglaló tételek a magyar történelemből*. (A *Zászlónk* diákkönyvtára 41–42.) Magyar Jövő Ifjúsági Irodalmi R.-T., Budapest, 1922. 71.

⁶¹ Uo. 72.

⁶² Az 1918–1919-es magyarországi forradalmak a Burgenland-kérdést kivéve nem befolyásolták a trianoni határok meghúzását. Lásd: ORMOS Mária: *Padovától Trianonig, 1918–1920*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983; PETER PASTOR: *Hungary between Wilson and Lenin. The Hungarian Revolution of 1918–1919 and the Big Three*. East European Quarterly, Boulder, 1976. – Továbbá a Peter Pastorral készült interjüm: „Szibériában dőlt el Magyarország sorsa – Peter Pastor történész Trianonról”. *Népszava* (Szép Szó-melléklet), 2020. június 6. 4–5.

nak elfogadásáért a Horthy-rendszert bírálták.⁶³ A 20. századi magyar történelem kevés konszenzusosan elismert politikusa-inak egyike, a korszakos jelentőségű vallás- és közoktatásügyi miniszter, Klebelsberg Kunó volt az, aki a kultúrpolitikáját a revíziós célok szolgálatába állította. Ahogy még a tevékenységével szemben kivételesen kritikus, a „Klebelsberg-legendáriummal” leszámolni igyekvő Szabó Miklós megállapította: „Klebelsberg már azzal úttörő volt, hogy a kultusztárca keretében először művelt átgondolt és tervszerű tudománypolitikát. [...] Talán érdeméül tudható be, hogy az akkori viszonyok között legalább kulturális területre lokalizálta és spiritualizálta a területi revízió programját, amely addig militarista revánsvágyban és irreális külpolitikai tervkovácsolásban nyilvánult meg leginkább.”⁶⁴

Klebelsberg a magyar mint „államalkotó nép” és „kultúrnép” toposzaira építve hirdette meg a „magyar kultúrfölény” legitímációs diskurzusaként működő neonacionalista kultúrpolitikai programját. Ennek célja az volt, hogy a „Csonka-Magyarország” kicsinységére rácăfoló, ámulatra készítő kultúrpolitikai produktumukkal bizonyítsák be a nemzetközi közvélemény előtt a méltánytalan trianoni határok tarthatatlanságát. Ez magyarázza az oktatáspolitikai jelentőségének megnövekedését, amellet, hogy annak feladatául szánták a társadalom „konstruktívnak” ítélt elemeinek erősítését a „destruktív” tényezőkkel szemben.⁶⁵

A középfokú oktatásban a klebelsbergi neonacionalista kultúrpolitika szelleme az 1924. évi XI. törvénycikkben „objektíválódott”, amely azt jelölte meg célként, hogy „a tanuló vallásos alapon erkölcsös polgárrá nevelje, hazafias szellemben magasabb általános műveltséghez juttassa”.⁶⁶ Ezzel, valamint a

⁶³ Lásd: ROMSICS Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás, 1920–1953. Tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. – Illetve specifikusan a magyar baloldali irányzatok Trianon-recepciójáról: CSUNDERLIK Péter: Trianon és a magyar baloldal. *Mozgó Világ*, 2022/6. 21–35.

⁶⁴ SZABÓ Miklós: A Klebelsberg-legenda. In: UÓ: NÉMETHY Szabolcs–SOMOGYI Zoltán (szerk.): *Múmiák öröksége. Politikai és történeti esszék*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1995. 176., 179.

⁶⁵ Klebelsberg nézetrendszerébe betekintést nyújt: *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai, 1917–1932*. Válogatta és az előszót írta: GLATZ Ferenc. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990.

⁶⁶ Lásd: 1924. évi XI. törvénycikk a középiskoláról.

lányközépiskolákra vonatkozó 1926. évi XXIV. törvénycikkkel átrendezték a középfokú oktatás intézményrendszerét. A fiúk ettől kezdve a gimnáziumok, a reálgimnáziumok (melyekben klasszikus nyelvek helyett moderneket tanítottak), valamint a reális-kolák közül választhattak, míg a lányoknak a leánygimnázium, a leányliceum és a leánykollégium hármasát szánták (de a se érdemi tudást, se képesítést nem adó, 19. századi eszményeket tükröző leánykollégiumok még a törvény végrehajtása előtt megszűntek).

Az intézményrendszer átalakítása mellett a középiskolákban használt tankönyveket is lecseréltette a klebelsbergi oktatáspolitikai. A pedagógiatörténeti irodalom szerint a tankönyvhasználat az 1920-as évekre végleg hozzáért a tanári munkához, ebben az időszakban tankönyv-definíciós nehézségekkel már nem kell küzdenünk – míg „az 1848 előtti korszakban komoly mérlegelés tárgyát képezi annak eldöntése, hogy egy adott írásmű címe, előszava vagy tartalmi sajátosságai alapján tankönyvként értelmezhető-e vagy sem”.⁶⁷ A tankönyvek megnövekedett jelentőségét mutatja a Tankönyvügyi Bizottság létrehozása 1925-ben. A fokozott figyelem egyben a tankönyvszerzők kevesebb szabadságát jelentette. A tankönyvek bírálását, engedélyezését és használatba vételét szabályozó miniszteri rendelet szerint például: „A tankönyv nem tartalmazhatott állam- és alkotmányellenes, valamint a valláserkölcsei nevelés szellemébe ütköző tanokat, új tankönyv pedig csak abban az esetben kerülhetett forgalomba, ha a korábban engedélyezett tankönyvhöz viszonyítva előrelépést mutatott.”⁶⁸ A már elfogadott, rendszer-kompatibilis tankönyvek hegemoniáját nemcsak azzal igyekeztek biztosítani, hogy rendeletben védtek őket a lehetséges „kihívóktól”, de állami dotálásal is. A klebelsbergi kultúrpolitika a Királyi Magyar Egyetemi Nyomdát támogatta elsősorban, a *Hivatalos Közlönyben* 1926-ban például csak ez a tankönyvkiadó jelentethetett meg hirdetéseket. Ugyanakkor a középiskolai tankönyvhasználatot nem si-

⁶⁷ LAJTAI L. László: „Magyar nemzet vagyok”. *Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2013. 196.

⁶⁸ ALBERT B. Gábor: *Súlypontok és hangsúlyeltolódások*. I. m. 23.

került homogenizálni, számos középiskolára a vegyes tankönyvhasználat volt jellemző, az egyes iskolák nem ragaszkodtak egy adott kiadó sorozatához, miképp Albert B. Gábor rámutatott. Márpedig: „A vegyes tankönyvhasználat [...] már önmagában is jelzi a tankönyvhasználat sokszínűségét.”⁶⁹

Az ellenforradalmi kori középiskolai tanterveket (az 1938-ban elfogadottig bezárólag) az 1920 decemberében újjáalakult Országos Köznevelési Tanács történelmi szakbizottságai készítették elő, amelynek az ellenforradalmi rendszer olyan kultúrpolitikusai voltak a tagjai, mint Kornis Gyula és Hóman Bálint, illetve olyan neves tankönyvszerzők társultak hozzájuk, mint Dékány István, Ember István, vagy éppen a történészként ismert Domanovszky Sándor. Az 1924-es középiskolai törvény elfogadását követő, új középiskolai tanterv szerint a III. és a VIII. osztályban kizárólag Magyarország történetét oktatták a történelemórákon, míg a közbeeső négy tanévben az egyetemes történelmi tanulmányokba illesztve ismerkedhettek a diákok a magyar történelemmel.

A III. és a VIII. osztályos történelemoktatásnak eltérő didaktikai szerepet szántak. A III. évfolyamban az „érzelmi színezet” jelentőségét hangsúlyozták, és az azonosulás érdekében biografikus előadásmódot irányoztak elő. A gyermeki képzeletet megragadó „nemzeti hősök” alakjait állították a középpontba, az ő személyiségük köré kerekítve a magyar történelmet, bevezető jelleggel. Historiográfiai perspektívából e módszertanban a romantikus hőskultusz találkozott a szellemtörténettel: a hősökben objektívalódik a korszellem, így ők a „korösszefüggések” kifejezői. A konzervativizmusra jellemző elitizmus együtt járt a tömegek lenézésével, a hősökkel szembeállított negatív történelmi szereplők manipulációinak könnyen áldozatul eső, „felizgatható” csöcselék kritikájával. Nem meglepő, hogy ezen antipopulista nézetek legnagyobb hatású képviselője az a Szekfű Gyula volt, akit *A száműzött Rákóczi* című 1913-as botránykönyve miatt megvádoltak a hangulatkeltő függetlenségi párti politikusok és az

⁶⁹ ALBERT B. GÁBOR: Történelemtankönyvek a budapesti fiú-középiskolákban... I. m. 284.

általuk felheccelt „kurucos” közvélemény. Miképp Glatz Ferenc és Dénes Iván Zoltán rámutattak, a meghurcolt Szekfű Gyula Széchenyi kultuszához menekült, hogy megerősítse és legitimálja önmaga tragikus hősi identitását, és „a felelőtlen demagógok – éretlen közvélemény – meghurcolt tudós” sémájával dolgozta fel a tömeghisztériát.⁷⁰

A „forradalmak korából” a baloldali radikálisokkal szembeállított Tisza Istvánt, Apponyi Albertet és Horthy Miklóst bálványozták a tankönyvek (de méltatásuk visszafogottnak tűnik a *Három nemzedékben* konzervatív ikonná stilizált Széchenyiével összevetve⁷¹), s rendre közöltek róluk rajzolt portrét is, míg például Károlyi Mihályról vagy Kun Béláról sosem, ami fölöttébb tanulságos. Az „ellenségek” ábrázolásának egyik lehetséges módja ugyanis, hogy a hőskultusz ellentétéként démonikussá növesztik és mintegy „plakátarcként” felmutatják az antihőst, hogy a „Másik” gyűlölete egyesítse a politikai közösséget. A másik, visszafogottabb eljárás az eljelentéktelenítés: se Károlyi Mihályt, se Kun Bélát nem ábrázolják a tankönyvekben, márpedig így az „arc nélküli” baloldali politikusok nem kerülhetnek egy szintre a jobboldali ikonokkal, akik így szükségszerűen alternatíva nélkülük tűnnek fel. De a radikálisabb és a mérsékelt megoldásra is jellemző, amit Szabolcs Ottó a „szubjektív tényezők abszolúztizálásaként”⁷² írt le.

A VIII. osztályban a magyar történelem összefoglaló oktatásával a szintetizálást célozták, ezért a tanterv a személyiségek helyett már az intézményeket helyezte középpontba, s a dualizmus korához hasonlóan figyelmet szentelt az alkotmányjogi fejlődés megismertetésének. Trianon következményeként az oktatásban

⁷⁰ Lásd: GLATZ Ferenc: *Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 206–208.; DÉNES Iván Zoltán: *A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 89. – Lásd még Dénes Iván Zoltán Szekfű-nagymonográfiáját: DÉNES Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2015.

⁷¹ A *Három nemzedék* konzervatív ikonná stilizált Széchenyi-képéről: GERÓ András: *A Három nemzedék Széchenyi-képe*. In: Uő: *Utódok kora. Történeti tanulmányok, esszék*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1996. 69–97.

⁷² SZABOLCS Ottó: *Iskolai tankönyvek...* I. m. 85.

azonban már megjelent az irredentizmus, az újkori magyar történelemről szólva már hangsúlyt kaptak a nemzetiségi problémák.⁷³

Az új középiskolai tankönyvsorozatokra jellemző, hogy azokban a dualizmus kori tankönyvek adatolónak tartott „pozitívizmusát” a szellemtörténeti irányzattal kívánták felváltani. A németországi *Geistesgeschichte* hatására a szellemi mozgalmakat emelték (nem egy vállalkozás kudarca miatt sokszor csak „volna”) történelemformáló erővé, ami együtt járt a materializmus bírálatával. A magyar szellemtörténeti tankönyvideál kimunkálására Ember István és a történetfilozófus Dékány István tették a legmarkánsabb kísérletet. A korszerűnek tartott nyugati történetdidaktikai irodalom ismeretében⁷⁴ ők alkalmazták legkövetkezetesebben a Theodor Litt-től átvett szellemtörténeti fogalmakat, szövegszervező terminusokat, megteremtve ezzel a korabeli domináns történetírói irányzat, a szellemtörténet tankönyvi megfelelőjét.⁷⁵ A szellemtörténeti irányzat hívei támadták a pozitívizmus „ténykultuszát”, ennek nyomán az adatok feldolgozatlan felhalmozását „didaktikai materializmusként” kritizálták a legrosszabb értelemben vett „pozitívista”, faktografikus tankönyvekben. Az „adathalmozás” kiküszöbölésére 1929-ben miniszteri rendelettel csökkentették a tankönyvek előírt terjedelmét (a terjedelemcsökkentéssel egyben azok olcsóságát is kívánták biztosítani). Az eredmény azonban legtöbbször nem a „tények” értékelő kiválogatása, hanem az anyag tömörítése lett, ami a szándékkal ellentétben egyáltalán nem szolgálhatta a történelemtankönyvek befogadhatóságát.

Ember István és Dékány István ugyan igyekeztek, hogy ne tömörítéssel csökkentsék a tankönyvük terjedelmét, hanem a feleslegesnek ítélt adatolást elhagyva a tárgyalt történelmi korszak lényegére–szellemtörténeti kifejezéssel: „a kor lelkére” – ír-

⁷³ UNGER Mátyás: I. m. 148–150. – Az irredentakultuszról: ZEIDLER Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002.

⁷⁴ Lásd: EMBER István: Újabb történetdidaktikai irodalom. *Magyar Paedagogia*, 1931/40. 161–168.

⁷⁵ A szellemtörténet-írásról: ERŐS Vilmos: *A Szekfü–Mályusz vita*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2000. 60–66.

nyítsák a diákok figyelmét, valamint hogy korszakokon átnyúló, történelmi íveket húzzanak, mint amilyen Szekfű Gyula mester-narratíva-teremtő tézise a „keresztény-germán kultúrközösségről” *A magyar állam életrajza* című, először 1916-ban közzétett összefoglalásában.⁷⁶ A 19. századi pozitivizmus progresszivistá fejlődéskoncepcióját viszont elvetették, helyette az „Istenhez egyformán közel álló” (Leopold van Ranke) korszakok egyenértékűségét vallották a német historizmus nyomán.⁷⁷

Az egyes korszakok megértését szolgálták a tankönyvekben alkalmazott analógiák a még ismeretlennek a már ismerthez hasonlításával, amelyek közül a Mohács-párhuzam kanonizálódott az első világháború utáni összeomlás súlyának érzékeltetésére. A Mohács-analógia – a proletárdiktatúra vélt károkozását a tatárjáráshoz hasonlító történelmi párhuzam mellett – 1919 után elsőként a pamflet-, majd a visszaemlékezés-irodalomban jelent meg, és ekkor már a „keresztény-nemzeti” középiskolai tankönyvekből is visszaköszönt. A történelmi hasonlat alapját egyfelől a pusztítás tényleges és elképzelt mértéke, másfelől a középkori, valamint az 1918–1919-es ellenfelek valós és – antiszemita olvasatokban – vélt idegensége, és a negatív orientalista sztereotípiák alapján ábrázolt keletről érkező „elnyomók” adták.⁷⁸ A bolsevikoknak a hódító törökökhöz hasonlítása azért tehetett

⁷⁶ A központi hatalmak első világháborús küzdelmének kontextusában született Szekfű-mű ismert és demonizált tételének, a „keresztény-germán kultúrközösség” koncepciójáról véleményem szerint Gyurgyák János indokolatlanul írja, hogy „szemben a széles körben elterjedt közvélekedéssel” a keresztény-germán Szekfű „nem keresztény-németet, hanem a keleti keresztény fogalom el-lentétét értette”. GYURGYÁK János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2007. 306–307. – Szekfű ugyanis 1916-ban elég egyértelműen fogalmazott: „sokszoros változáson ment át a keresztény-germán közösség is, melyet a 10. évszázadban még az Ottók szent német-római birodalma, a 20. században pedig már a modern Német birodalom és az Osztrák császárság alkotnak.” SZEKFŰ Gyula: *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány*. Maecenas Kiadó, Budapest, 1988. 18. (Az 1917-ben megjelent magyar kiadás reprintje.)

⁷⁷ Lásd: Georg G. IGERS: *A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1988.

⁷⁸ A Tanácsköztársaság történelmi előképeiről a pamflet- és visszaemlékezés-irodalomban: CSUNDERLIK Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”*. I. m. 309–316.

szert különös népszerűsége – mindenekelőtt a Horthy-kultusz építők körében⁷⁹ –, mert annak útján könnyen meg lehetett idézni az egyik legkedveltebb és legelterjedtebb magyar történelmi toposzt, a „kereszténység védőbástyáját”.⁸⁰ Prohászka Ottokár már a világháború előtt „új iszlámként” írta le a szocializmust,⁸¹ az ellenforradalmárok pedig e párhuzam segítségével az európai civilizáció védőiként azonosíthatták magukat.

A konzervatív ideológiai alapállásból adódóan a tankönyveket áthatalmította a „társadalmi rend” védelmét célzó különböző politikai irányzatok mindenkori felértékelése, és azokkal szembeállított, a társadalmi *status quó*t fenyegető csoportok korszakokon átívelő éles elítélése. Az is előfordult, hogy a középkori eretnekmozgalmakat például a modern kor anarchistáihoz és kommunistáihoz hasonlították az aktualizálás jegyében.⁸² A diszkontinuus, a történelem „lokomotívjának” előrehajtó erejét az osztályharcban és az annak eredményeként beköszöntő társadalmi formációváltásokban látó történelmi materialista történelemszemlélettel szemben a kontinuitás és a stabilitás értékeit hangsúlyozták a tankönyvszerzők: amennyire lehetett, kritikusan ábrázolták a forradalmakat,⁸³ az osztálykonfliktusok jelentőségét pedig igyekeztek

⁷⁹ Az ellenforradalmi tankönyvek és olvasókönyvek szerepéről a Hunyadi Jánoshoz hasonlított Horthy Miklós kultuszának építésében: TURBUCZ Dávid: *A Horthy-kultusz, 1919–1944*. MTA BTK TTI, Budapest, 2016. 168–177.

⁸⁰ ROMSICS Ignác: A kereszténység védőpajzsától az uniós tagságig. Helyzetértékelés és szerepfelfogás a magyar politikai gondolkodásban. In: *Uő: Történelem, történetírás, hagyomány. Tanulmányok és cikkek, 2002–2008*. Osiris Kiadó, Budapest, 2008. 9–14.

⁸¹ PAUL HANEBRINK: *A Specter Haunting Europe. The Idea of Judeo-Bolshevism in Twentieth Century Europe*. Harvard University Press, Cambridge, 2018. 44.

⁸² UNGER Mátyás: I. m. 163. – Tanulságos, hogy a hatalom képviselői a társadalmi rendet fenyegető csoportokat, mind az eretnekeket, mind az 1919-es kommunistákat (és aztán majd az 1960-as években a kommunákba szerveződő hippiket) hasonló, az antikvitásból merített, sematikus orgiavádakkal igyekeztek diszkreditálni. Lásd: KLANICZAY Gábor: Az orgiavádak nyomában. In: *Uő: A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok*. Magvető Kiadó, Budapest, 1990. 194–208.

⁸³ Noha a magyar nemzet az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc során jött létre, amennyiben elfogadjuk a konstruktivista-modernista nacionalizmuselméleti munkák ezzel kapcsolatos állításait. Emiatt a Horthy-rendszer – mai értelemben vett – emlékezetpolitikái alighanem örömmel lemondtak volna az 1923-as Petőfi-centenáriumról, mely során kénytelen-kelletlen egy, a nemzeti

negligálni (magát a marxizáló „osztály”-terminust is kerülték). A „keresztény-nemzeti” kulturális hegemoniaépítés jegyében az 1924-es tantervben előtérbe kerültek a „valláserkölcsei nevelés” szempontjai: a történelmi jelenségek-irányzatok megítélésének kritériumává vált a Horthy-korszak tankönyveiben, hogy azok milyen viszonyban álltak az egyházakkal és a vallással.⁸⁴ Ez egyben az antik hanyatlástörténeti toposzok – a republikanizmus politikai nyelvének 19. századi divatja utáni – újabb reneszánszához vezetett: axiómává vált, hogy a vallástalanság nyomában erkölcstelenség jár, az idegen minták követése esetén a „nemzeti jellem” „elkorcsosul”, ezek következménye pedig mindig a hanyatlás és a bukás.⁸⁵

A modernitás időszakában az „istentagadás” és a „hazafiatlan nemzetköziség” szövetségében látták a magyar nemzetre leselkedő legveszélyesebb fenyegetést, amellyel szemben a „keresztény-nemzeti” neveléssel igyekeztek védekezni. Utóbbin azonban nem mást értettek, mint újkonzervatív⁸⁶ tekintélytisztelést – amelyet szembeállítottak a tekintélyellenes, és ezért destruktívnek ítélt

trikolór mellett a vörös zászlót is magasba tartó, a világszabadságért küzdő, kiálthatatlan radikálisnak kellett volna ünnepelniük – ezért inkább Petőfit átsztilizálták, „konzervatív” családszeretetére és autochtón népi (vagyis nem „idegen”) voltára helyezve a hangsúlyt. Lásd Klebelsberg Kunó elnöki megnyitóbeszédét a Magyar Történelmi Társulat 1922. november 30-i ülésén, valamint Apponyi Albert Petőfi-megemlékezését (illetve annak Szabó Dezső-i kritikáját) a Petőfi-kultusz történetét áttekintő szöveggyűjteményben: MARGÓCSY István (szerk.): *Jöjjön el a te országod. Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból*. Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1988.

⁸⁴ Albert B. Gábor megállapításával „a történelmi tényfeldolgozást alárendelték a nevelésnek”. Lásd: ALBERT B. GÁBOR: *Súlypontok és hangsúlyeltolódások*. I. m. 40.

⁸⁵ Lásd a republikanizmus 19. század eleji politikai nyelvét elemző Takáts József megállapítását: „A közösség akkor indul (erkölcsi) romlásnak, amikor magánjait a közjavak elé helyezi (*corruptio*), a fényűzés (*luxus*) kedvéért lemond az egyszerű életmódról, s az ősök erkölcsi szokásai helyett idegen mintákat kezd követni, öltözködésében, nyelvében és szokásaiban egyaránt. A fényűzés elpuhuláshoz vezet, a szokások megváltozása a nemzeti jellem korcsosulásához: az ilyen közösség már nem képes arra, hogy megvédje magát és szabadságát a zsarnoktól vagy a hódítótól.” TAKÁTS JÓZSEF: *Modern magyar politikai eszmétörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2007. 15.

⁸⁶ Az újkonzervativizmusról lásd Szabó Miklós posztumusz megjelent alapművét: SZABÓ MIKLÓS: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2003.

szabadgondolkodással –, az egyén alárendelését az államnak, antiliberális, erősen antiszemita éllel (a radikális „felforgató”, radikálisnak beállított, asszimilálatlan zsidókkal szemben). A keresztény vallás gyakorlását pedig magyarságkritériummá tették,⁸⁷ amellyel együtt a „keresztény” az evangéliumtól eltérő jelentést nyert az ellenforradalmi „keresztény-nemzeti” nyelvjá-ték szótárában: a Horthy-kori közbeszédben a „keresztény”-en már nem krisztusi értékrendet, hanem egyszerűen „nem zsidót” értettek, ahogy arra – Szabó Miklós nyomán – Lackó Miklós,⁸⁸ vagy tőlük függetlenül a konzervatív John Lukacs is rámuta-tott.⁸⁹ Ebből következőleg hangsúlyozták a tankönyvek, hogy a Tanácsköztársaság alatt „a kereszténységhez való ragaszkodás [...] segített magyarnak maradni az ateista internacionalizmus-sal, bolsevizmussal szemben”.⁹⁰ Éppen ezért – amint azt mindjárt látni fogjuk, különösen a Szent István Társulat tankönyveiben – egyenesen a Jó és a Rossz küzdelméről szóló románként cse-lekményesítették az 1918–1919-es forradalmi időszakot.

A klebelsbergi kultúrpolitika privilegizált tankönyvkiadója, a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda III. évfolyamosoknak szánt, 1926-ban megjelent tankönyvét Domanovszky Sándor jegyezte.⁹¹ Domanovszky az összeomlásért a „bomlasztó elemeket” tette fele-lőssé, amelyek az élelmiszerhiány miatti elégedetlenséget kihasz-nálva megingatták a belső rendet. Ebben a Tanácsköztársaság történetét nem részletezte, de Trianont a „bolsevizmussal” ma-

⁸⁷ Paul A. HANEBRINK: *In Defense of Christian Hungary. Religion, Nationalism and Antisemitism, 1890–1944*. Cornell University Press, Ithaca–London, 2006.

⁸⁸ LACKÓ Miklós: Népiesség tegnap és ma. 2000, 1993/2. 3.

⁸⁹ „[A]z akkori Magyarországon (akárcsak más közép- és kelet-európai nem-zeteknél) a »keresztény« jelzőnek valami nacionalista, ideologikus, következős-képpen negatív jelentése volt: a köznyelvben és a politikai szóhasználatban a »keresztény« azt jelentette, hogy nem zsidó, nem marxista, nem liberális, nem kozmopolita”. John LUKACS: *Egy eredendő bűnös vallomása*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2001. 47–48.

⁹⁰ UNGER Mátyás: I. m. 192.

⁹¹ Domanovszky Sándor pályájáról: GLATZ Ferenc: Domanovszky életpályája. Történetíró, kutatósszervező, szerkesztő, tanár (1977). In: Uő: *Konzervatív re-form. Klebelsberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2016. 221–260. – Domanovszky tankönyvíró munkásságáról: Dr. ALBERT B. Gábor: A Domanovszky-tankönyvek. *Élet és Tudomány*, 2005/21. CXXIV–CXXVI. (Diákoldall).

gyarázta, amelynek Magyarország a martaléka lett, miután a nyugati és a balkáni frontok összeomlása nyomán visszavonuló osztrák–magyar csapatok háta mögött kitört a forradalom, és „a kormányt fölforgató elemek ragadták magukhoz”:

„A katonaságot lefegyverezték, amikor éhes szomszédok raja olcsó koncra lesett. [...] Az ország rohamosan siklott le a lejtőn s a *bolsevizmus* martaléka lett. Az ellenség mélyen behatolt a hazába, amelyből a szomorú viszonyok közt többet szállt meg, mint amiről legvérmesebb álmaiban álmodozni mert. Ezen az alapon bekövetkezett az ország földarabolása. [...] Az a terület került idegen kézre, amelyet valamikor jórészt sikerült megmenteni a török pusztítástól, az maradt meg, amit egykor a török kiélt. [...] E mellett a csapás mellett Mohács is eltörpült.”⁹²

Ahogy látható, Domanovszky a román megszállásért felelőssé tett Tanácsköztársaságtól nem különböztette meg érdemben a Károlyi-féle Népköztársaságot, a két esszenciálisan különböző rendszer közé nem tett szakaszhatárt. Értelmezésében a szocialisták súlyának növekedésével a mennyiség átfolyt minőségi változásba: a Népköztársaság Tanácsköztársasággá alakult.

Jászai Rezső és Balanyi György III. osztályosoknak szánt, 1926-ban megjelent, új tankönyve ugyan elismerte, hogy óriási erőfőlényben volt az antant, a piarista szerzőpáros állította, hogy a bukást nem harctéri vereség, hanem a pártoskodás okozta: „a kifáradt és béke után sóvárgó nemzet hitt a hamis prófétának”, elsősorban a pacifista Károlyinak, akik hatalomba kerülve „az összes magyar csapatokkal letetették a fegyvert”.⁹³ Így Magyarország már a proletárdiktatúra kikiáltása előtt „szocialista köztársaság”, mivel a forradalom egyetlen szervezett politikai erejét adó szociáldemokraták egyre csak növelték a befolyásukat az ország vezetésében:

„A szocialisták később (1919. márc. 21.) egyesültek az Oroszországból hazatért kommunistákkal vagy bolsevistákkal s Magyarországot meglepetésszerűen orosz mintájú *tanácsköztársaság*-

⁹² DOMANOVSKY Sándor: *Magyarország története. A középiskolák III. osztálya számára.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1926. 204.

⁹³ JÁSZAI Rezső–BALANYI György: *Magyarország története a középiskolák III. osztálya számára.* Lampel R., Budapest, 1926. 173.

gá alakították át. Több mint négy hónapig tartott e szégyenletes uralom. Csak aug. 1-én döntötte meg egyrészt a lakosság szenvedőleges ellenállása, másrészt a románok támadása. A nemzet csak ekkor eszmélt arra, mily óriási hibát követett el, mikor hitelt adott a forradalom szédelgéseinek. De már késő volt. Ekkor már lefegyverezve, mindenéből kifosztva és idegen megszállás igája alatt görnyedve állott bosszúszomjas ellenségei előtt.”⁹⁴

Ember István Dékány István közreműködésével készült, az Athenaeum kiadásában 1926-ban megjelent, a szellemtörténeti szempontokat következetesen érvényesítő *A magyar nemzet története a középiskolák III. osztálya számára* című tankönyvében a központi hatalmak első világháborús vereségének okát az USA 1917-es belépésével indokolták. A világ vezető gazdasági hatalmának csatlakozásával ugyanis az antant korlátlan erőforrásokhoz jutott, miközben a blokád miatt élelmiszer- és nyersanyaghiány sújtotta a központi hatalmakat. Végül „izgatók is kezdtek gyöngíteni a hadsereget, így 1918 végén a háború hirtelen befejeződött”. Az Ember–Dékány-tankönyv szerint „minden rend nélkül jött haza a katonaság”, és többek között ezt a rendetlenséget használta ki a Károlyi vezette ellenzék, hogy magához ragadja a hatalmat. Ám a forradalmi kormány nem tudott megbirkózni a kül- és katonapolitikai problémákkal, de a belpolitikai nehézségekkel sem:

„A kormány nem tudott úrrá lenni a belső zavarokon, így újabb forradalom tört ki. A hatalom a kommunisták kezébe került 1919. év tavaszán. A kommunisták felforgatták az ország régi rendjét és a magántulajdont megszüntették. Hatalmukat csak a legnagyobb erőszakkal tudták fenntartani. A kommunizmus alatt kétségbeejtő helyzetben volt hazánk. Területének nagy részét ellenség szállotta meg. Fővárosában polgárháború dúlt. A kommunizmus tette lehetővé, hogy az oláh megszálló csapatok a fővárosig eljutottak és teljesen kirabolták az országot. A rend csak akkor állott helyre, amikor a nemzeti hadsereg csapatai vultak be Budapestre.”⁹⁵

⁹⁴ Uo. 174.

⁹⁵ EMBER István (Dékány István közreműködésével): *A magyar nemzet története a középiskolák III. osztálya számára*. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1926. 141.

A szerzőknek a polgári demokratikus kormány iránt jóindulatú elbeszélésében a problémák megoldását legalább szándékolták Károlyiék, akik itt nem átadják a hatalmat, hanem forradalom útján ragadják el tőlük a kommunisták.

A Szent István Társulat III. osztályosoknak szánt *Magyarország történelme* című tankönyvének 1931-es kiadásában Balogh Albin 1916 végére tette a világháború fordulópontját, amikor Ferenc József halálával a „jólelkű” IV. Károly került a trónra, akinek békeajánlatát visszautasították az antanthatalmak, érzékelve, hogy a kimerülés határára jutottak a központi hatalmak. „Minél tovább tartott a háború, annál inkább fogyott az élelem, kevesebb és silányabb lett a ruházat és annál nagyobb lett az elégtelenség. Katonáink kimerültek, izgatók jártak közöttük, akiket jórészt ellenségeink pénzelték, hogy katonáinkat a harc abbahagyására bírják.”⁹⁶ Ebben a tankönyvben az olasz fronton bekövetkező vereség jelzi a vég kezdetét, utána ugyanis „a csapatok mindenfelé fölbomlottak”, a bécsi, prágai és budapesti forradalmak után pedig „megszűnt a rend és a fegyelem” az egész országban. Balogh Albin nem vádolja nyíltan Károlyi körét Tisza István meggyilkolásával, csak sejteti, hogy a tetteseket – vagy legalábbis a felbujtókat – a Nemzeti Tanács-tagok között kell keresni, mivel Tisza „erélyességétől a forradalmárok nagyon tartottak”. Károlyi Mihály kormányra kerülése után „teljes lett a fejetlenség”, így a védtelenné vált ország kétharmadát „karcsapás nélkül” szállta meg az ellenség. Ekkor a „tehetetlen” Károlyi átjátszotta az ország vezetését a kommunistáknak:

„Károlyi végre lemondott (1919 márc.) és a hatalmat Kún Béláéknak adta át, aki [sic!] az orosz kommunizmus fölforgató rendszerét hozta hazánkba. Ez volt az úgynevezett proletárdiktatúra, mely uralmát 133 napon át kegyetlenkedéssel, terroristákkal tartotta fenn. Amikor megtámadták a Felvidéket, a föllelkesező magyar katonák a cseheket már-már kiverték az országból, de Kún Béla visszarendelte a csapatokat és a Tiszánál az oláhokat támadta meg. Itt már vereséget szenvedett, az olá-

⁹⁶ BALOGH Albin: *Magyarország történelme. A gimnázium, reálgimnázium, reálistkola és leányközépiskolák III., a leánykollégiumok IV. osztálya számára.* Szent István Társulat, Budapest, 1931. 136.

hok bevonultak Budapestre és véget vetettek a terroristák uralmának. (1919 aug.)⁹⁷

A Kun Bélának kizárólagos főszerepet juttató, a fiatalabbakat célzó személyközpontú elbeszélésből hiányzik az ok-okozati összefüggések felfedése, így önmagában a tankönyvrészletből nem derül ki, hogy Kun Béla a sikeres északi hadjárat után miért rendelte vissza a „föllelkesező” magyar katonákat a Felvidékről.

Farkas Lászlónak és Komáromi Károlynak az Athenaeum kiadásában megjelent, a felső kereskedelmi iskolák III. évfolyamának készült *A magyar nemzet története* című 1930-as tankönyvében megint csak az USA beavatkozása döntötte el az antant javára a küzdelmet a „nagy vérveszteségektől” és a „mindjobban növekvő gazdasági bajoktól” szenvedő központi hatalmakkal szemben. Az összeomlás ebben a cselekményesítésben azonban a bolgár hadsereg 1918. szeptember végi fegyverletételével veszi kezdetét. A bolgár harcostársak megadása után az osztrák–magyar csapatok „fejvesztetten menekültek a Balkánról”, IV. Károly pedig csak növelte a zűrzavart a birodalom föderalizálásával. A „nagy tehetségű” Tisza halála után a „gyenge jellemű” Károlyi Mihályhoz került a hatalom, akinek a kormányában „a szélsőséges szocialista elemek mind nagyobb befolyásra tettek szert”, és „a fegyveresen hazatért katonák közül sokan *széthintik a forradalom felforgató eszméit*”.⁹⁸

Farkas László és Komáromi Károly tankönyve kivételesen írt a szociáldemokraták és a kommunisták közti ellentétéről, és hangsúlyozta a forradalom spontán, „karneváli” jellegét:

„Több helyen megtámadják a közigazgatási szerveket és a hatalmat magukhoz ragadják. A fejtelenség közepette kezdik meg az orosz hadifogságból hazajött és megvesztegetett kommunisták eszméik terjesztését és még a nyílt rombolástól sem riadnak vissza. Erre a szociáldemokrata munkásság is ellenük fordul és a kommunista agitátorok börtönbe kerülnek. Az entente erősza-

⁹⁷ Uo. 136.

⁹⁸ FARKAS László–KOMÁROMI Károly: *Történelem a felső kereskedelmi iskolák számára. III. rész. A magyar nemzet története a III. évfolyam használatára.* Athenaeum Kiadó, Budapest, 1930. 200–201. – Kiemelés tőlem – Cs. P.

kos határszűkítése miatt és az orosz bolsevizmus segítségével a gyengejellemű Károlyi Mihály a kiszabadított kommunistáknak átadja az uralmat 1919. március 21-én.

A vörösök uralma eltöröl mindent, ami nemzeti vonatkozású. Felforgatja az addigi társadalmi rendet [...] Eltöröl minden cím- és rangkülönbséget, mindenki »elvtárs«. Lemond az integritás elvéről s minden vagyont köztulajdonná nyilvánít. [...] Mindenkit belekényszerít a vörös hadseregbe, mely eleinte sikeresen veszi fel a küzdelmet az előre törő csehekkel és románokkal, de a későbbi fejtelenség és tudatlanság (politikai megbízottak) az egész vörös hadsereget felbomlasztja.

A nemzet egy ideig tétlenül tűri a terrort, de később az elégedetlenség ellenforradalmak kitörésében is megnyilvánul. A vidék nem lelkesedik a kommunista tanokért; a fehér pénzt nem fogadják el; élelmet nem szállít a városoknak, hol a becsukott üzletekben úgysem vásárolhat semmit. Hiába minden kegyetlenség. A város lakossága s vele a proletárdiktatúra fő támasza, a gyári munkásság is éheznek. Ilyen körülmények között következik be a gyászos román megszállás (1919. évi augusztus 1.), mely a vörösök négyhónapi rémuralmának véget vetett ugyan, de amúgy is meggyötört hazánkat teljesen kifosztotta.”⁹⁹

Megfigyelhető, hogy a tankönyvszerzők jelen időben tudósítottak a Tanácsköztársaság alatti történeésekről, holott a történelemről, vagyis a múltról szóló, magukat „tudományosként” reprezentáló elbeszélések normatív igeidejének természetesen a Horthy-korszakban is a múlt időt tekintették. A tankönyvrészlet szerzője azonban tudatosan vagy ösztönösen jelen időben beszéli el a magyar történelmet, és ezt tekinthetjük „a jelen idejű narráció stilisztikai szempontból leginkább hagyományos” alkalmazásának, „amikor a szerző a drámai effektus (egyidejű jelenlét szimulálása) megteremtésére alkalmazza a jelen idejű igealakot”.¹⁰⁰ Ezzel a narratív stratégiával a tankönyv szerzője a diákokat a cselekménybe való behelyezkedésre, minél nagyobb

⁹⁹ Uo. 201–202.

¹⁰⁰ ROMSICS Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. L'Harmattan, Budapest, 2004. 141.

azonosulásra készíti, aki onnantól már nem is események történeteként olvassa, hanem szinte átéli azokat.

De nemcsak formájában, hanem tartalmában is figyelemre méltó az idézett tankönyvrészlet, mivel az éhező főváros és az élelmiszerrel rendelkező vidék ellentétbe helyezésével kontextualizált értelmezését adja a vidéki vörösterroznak, amit visszaigazol a korszerű szakirodalom is.¹⁰¹ Ez a megoldás azonban kivételesnek bizonyult a III. osztályos tankönyvekben.

A VIII. osztályban „Magyarország történetének összefoglalását” írta elő a tankönyvek feladataként a tanterv, ami a középiskolai történelemoktatás csúcspontját jelentette, de nem biztosított nemzetközi horizontot, ugyanis az 1924-es törvény szerint csak a magyar történelmet kellett elsajátítaniuk a középiskolásoknak, míg az egyetemes történelem esetében megelégedtek az „áttekinéssel”, az összefüggések megismerése nélkül.¹⁰²

A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda 1931-ben megjelent VIII. osztályos tankönyvének is Domanovszky Sándor a szerzője. Az inkább az érzelmekre, mint az értelemre ható leírásában a nemzetiségek árulását és az osztrák hadvezetést tette felelőssé a kudarcért. Illetve a gyengekező uralkodóként ábrázolt IV. Károlyt hibáztatta, aki engedett az ellenzéki nyomásnak, és leváltotta a magyar miniszterelnöki pozícióból Tisza Istvánt. Vagyis Domanovszky alkalmazkodott az uralkodóváltásnak döntő jelentőséget tulajdonító cselekményesítési mintához, amely szerint az Osztrák–Magyar Monarchia sorsa (bár Nagy-Magyarországé még nem) már akkor megpecsételődött, amikor az erős, tekintélyes, a

¹⁰¹ Bodó Béla a vidéki vörösterro fő okát szintén a főváros és a vidék ellentétében, az élelmészeti válságban lelta meg. Lásd BODÓ Béla: *A fehérterror. Antiszemita és politikai erőszak Magyarországon 1919–1921*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2022. – Bódy Zsombor megállapítása szerint viszont a budapesti élelmiszer-ellátási nehézségek éppen abból adódtak a proletárdiktatúra idején, hogy a Forradalmi Kormányzótanács óvatos politikát folytatott a paraszti rétegekkel szemben, és nem kezdett széles körű rekvirálásba, nehogy a kommün maga ellen fordítsa a mezőgazdasági termelőket. Lásd: BÓDY Zsombor: *Élelmiszer-ellátás piac és kötött gazdálkodás között a háború és az összeomlás idején*. In: Uó (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918–1924. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2018. 170.

¹⁰² UNGER Máttyás: I. m. 143.

birodalmat összetartó Ferenc Józsefet a jó szándékú, de erőtlen, tekintély nélküli IV. Károly követte 1916 végén.¹⁰³

Domanovszky leírásában a „magyar baka” egyedül viselte a hadviselés terhét, így okkal halmozódott fel benne a keserűség, amelyet Károlyi Mihály kapitalizált. Domanovszky a „sejtetés” retorikai alakzatával igyekezett diszkreditálni Károlyit, azt inszinuálva, hogy francia ügynök volt: a „franciák internálták, de azután hazabocsájtották” (vajon miért, tehette fel a kérdést a diák, amire kész válaszokat ad a Károlyihoz kapcsolódó ellenforradalmi diskurzhagyomány). 1918 őszéről írva Domanovszky Sándor már meg is állapította, hogy a függetlenségi ellenzék sorából érkező Károlyinak már nem volt szuverenitása: „már csak báb volt nemzetközi szocialista-kommunista környezetének kezében”.¹⁰⁴

A növekvő elkeseredést úgy használta ki az „izgató ellenzék”, hogy a „zabolátlanul agitáló lapok” útján destabilizálták a hátországot, és ezzel megbontották a fronton harcolók sorait. Károlyi Mihály kormányát nemcsak a magyar haderő szándékos bomlasztásával vádolta, de bűnéül rőtta fel, hogy „orvul lefegyverezte” Mackensen tábornok német hadseregét.¹⁰⁵ Domanovszky szerint a Károlyi-rendszer a „polgárság gúzsba kötésével” célzatosan készítette elő a proletárdiktatúrát, és amikor a polgárság már tehetetlen volt, proklamálták a Tanácsköztársaságot. A tankönyvből azt tudhatták meg a diákok, hogy a Tanácsköztársaság meghatározó jellegét a „mindent megbénító terror”, illetve a főváros vidékellenes hadjárata adta, ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy a kommün kikiáltása is elmaradt volna, amennyiben az ország integritása miatt aggódók nem állnak a kommunisták mellé, akiktől kétségbeesésükben az antanttól fojtogatott Magyarország megvédését remélték. A Felvidéken harcoló Vörös

¹⁰³ Az erősen negatív IV. Károly-képet részben újraértékeli: ROMSICS Gergely: A „szerencsétlen” Habsburg. *Heti Válasz*, 2004. szeptember 30. 20–23.

¹⁰⁴ DOMANOVSKY Sándor: *Magyarország története. A középiskolák VIII. osztálya számára*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1931. 173.

¹⁰⁵ Uo. 174. – A Mackensen-hadsereg lefegyverzéséhez kapcsolódó tévhiteket osztatja: HATOS Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2018. 328–329.

Hadsereget „hontalanná lett emberek” patrióta alakulataként írta le:

„[Károlyi Mihály] szocialista miniszterei tüntetésekkel és felvonulásokkal irányították a politikáját, s amikor a polgárságát már gúzsbakötötték, 1919 márciusában őt is elkergették és proklamálták a *tanácsköztársaságot*. A kommunizmus Kún Béla vezette alatt mindent megbénító terrors és borzalmai azonban nem állhattak fenn sokáig. Életbelépése sem történhetett volna meg, ha az első napokon integritási jelszavakkal nem biztatja azzal a közönséget, hogy a Károlyi által a felvidékre beengedett csehek ellen fölveszi a harcot. Az a vörös sereg, amely ott harcolt, nem volt bolsevista alakulat: a szülőföldjükről elűzött, hontalanná lett emberek gyűltek össze zászlói alatt és arattak a megijedt csehek fölött szép diadalokat. Előrenyomulásukban az antant beavatkozása állította meg őket. Közben az ország belső részében, a Tiszán túl, ellenforradalmi csapatok a vörösöket elkergették, de csakhamar kénytelenek voltak a románoknak behódolni. A kommunizmus úgyszólván Budapestre és néhány városra szorult. A falu ellenállása ellen a terroristáknak állandó hadjáratot kellett folytatniuk. Sokat magasztalt termelési rendszerük teljes kudarcot mondott.”¹⁰⁶

A VIII. osztályos Domanovszky-tankönyv elbeszélésében 1919 nyarára már pusztán idő kérdése maradt a Tanácsköztársaság bukása, amelyet a román erőktől elszenvedett vereség csak meggyorsított.

A katolikus Szent István Társulat VIII. osztályos fiú-középiskolásoknak szánt 1931-es tankönyvét Miskolczy István és Szolomájer Tasziló párosa jegyezte. A szerzők ugyan az első világháború alatti nélkülözést is „gyötrelmesként” írták le, de még bomlasztóbbnak gondolták a szocialista és a wilsoni propagandát, és állást foglaltak amellett, hogy a magyar nemzet ellenálló erejét nem a korban az „elnyomorodás” kifejezéssel összegzően jelölt gazdasági nehézségek, hanem Károlyiék „aknamunkája” törte meg. A tankönyv szerint Károlyi Mihály csak arra használta a hatalmát, hogy átengedje az ország kétharmadát az ellenségnek, „a megcsonkított kis országot pedig teljes anarchiába züllessze”.

¹⁰⁶ DOMANOVSKY Sándor: *Magyarország története. A középiskolák VIII. osztálya számára*. I. m. 174.

A proletárdiktatúra „gonosz rémuralmáról” azonban igen szűkszavúan tájékoztatott a Miskolc–Szolomájer-páros:

„Szocialisták és radikálisok lettek úrrá a politikai életen, s az elernyed polgárság egyszer csak azon vette magát észre, hogy Károlyi a szocialistákkal egyesült kommunisták kezére játszotta az országot. Négy hónapig (1919. március 21.–július 31.) dühöngött a proletárdiktatúra gonosz rémuralma, míg végre a nemzeti társadalom, főképp a falu ellenállása megingatta, a románoktól Szolnoknál szenvedett veresége pedig végleg megdöntötte hatalmát.”¹⁰⁷

Az Ember István ajánlotta szellemtörténeti megközelítést Várady Erzsébet alkalmazta a leánygimnáziumok, leánylíceumok és leánykollégiumok számára írt *A magyar nemzet története a szatmári békétől napjainkig* című 1934-es tankönyvében. Megfelelve a nőkkel kapcsolatos, antikvításig visszanyúló sztereotípiának, a lányiskolásokat erősebben az érzelmeikre hatva kívánták megszólítani a kor konzervatív tankönyvszerzői. Ember István és Dékány István korábban ismertetett cselekményesítésének megfelelően Várady Erzsébet tankönyve szerint is az USA 1917-es csatlakozása döntötte el a világháborús küzdelmet az antant javára. Ezzel drámaian átrendeződtek az erőviszonyok, miközben az uralkodó és a magyar miniszterelnök közti összhang is megszűnt azzal, hogy a „kötelességtudó” Ferenc József halálával IV. Károly lépett a trónra, aki a választójogi reformot követelő, radikális ellenzék hatása alá került. A tankönyv szerint Tisza István 1917. májusi megbuktatása már annak jele volt, hogy „a nemzet elvesztette ítélőképességét”. Várady Erzsébet ábrázolásában Károlyi Mihály nem passzív, a forradalmi árral sodródó, tehetetlen politikus, hanem aktív szereplője az eseményeknek: „erőszakkal” ragadja meg a hatalmat és „meggátolja” a fegyveres ellenállást.¹⁰⁸ A proletárdiktatúrát a polgári társada-

¹⁰⁷ MISKOLCZY István–SZOLOMÁJER Tasziló: *Magyarország története a fiúközépiskolák VIII. osztálya számára*. Szent István Társulat, Budapest, 1931. 185.

¹⁰⁸ VÁRADY Erzsébet (Dr. Ember István tankönyvéből írta): *A magyar nemzet története a szatmári békétől napjainkig. A leánygimnáziumok, leánylíceumok és leánykollégiumok VIII. osztálya számára*. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1934. 118.

lom elleni „rémuralomként” írta le, a „lidércnyomás” metaforával élve:

„Károlyi kezéből a kormányzat 1919. március 21-én az orosz befolyás alatt álló bolsevista párt kezébe jutott és rémuralommá fajult. A *tanácsköztársaság* a polgári társadalom ellen fordult, vörös hadsereget szervezett, pillanatnyi győzelmeket is felmutatott a csehekkel szemben, de az entente-től ideküldött román csapatokkal szemben kudarcot vallott (júl. 30.). A 131 napos proletárdiktatúra után a népbiztosok a szocialista párt javára lemondtak és Ausztriába menekültek.”¹⁰⁹

A nagy kiadók sorozatainak tankönyvei mellett mindenképp meg kell említeni Erdélyi László történész és bencés szerzetes – a nevezetes Erdélyi-Tagányi-vita korábbi résztvevője¹¹⁰ – 1931-ben, szerzői kiadásban megjelent *Praktikus magyar történelem* című munkáját. Ez olyan részletességgel ismertette az őszirózsás forradalom eseményeit, hogy még a József Telefonközpont elfoglalása is helyet kapott benne (amelynek valóban döntő szerepe volt a forradalom sikerében).¹¹¹ Erdélyi a proletárdiktatúra kikiáltásának bel- és külpolitikai előzményeit is hasonlóképp részletezte. Ugyanakkor súlyosan félrevezető (utólagos tudásunk birtokában akkor „hazugságnak” is nevezhetnénk, de ez a megbélyegző kijelentés feltételezné, hogy a szerző ismerte az igazságot), amikor a tankönyv Trianon okai közt döntő jelentőséget tulajdonít az 1919. február 20-i „kommunista lázadásnak”, vagyis a *Népszava* szerkesztősége előtti, előbb lövöldözésbe, majd a kommunista vezetők letartóztatásába torkolló Népszínház utcai tüntetésnek, amelynek „hírére Párizsban Magyarország 2/3 részét szétoztották a nemzetiségek közt”:

¹⁰⁹ Uo.119.

¹¹⁰ Erdélyi László a századelőn jelentékeny historiográfiai szerepet játszott az Acsády Ignáccal, illetve Tagányi Károllyal folytatott vitáival a középkori magyar történelem egyes kérdéseiről. Lásd: ROMSICS Ignác: *Clio bűvöletében – Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris Kiadó, Budapest, 2011. 276–279.

¹¹¹ Lásd: MEHRINGER Rezsőné: A telefonkezelők a forradalomban In: LÁNYI Ernőné (szerk.): *Nagy idők tanúi emlékeznek (1918–1919)*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1959. 64–72.

„Mikor ezt [az ország Vix-jegyzékben ismertetett „szétosztását” – Cs. P.] Károlyi a francia megbízottól megtudta, átadta a hatalmat Kun Bélának, az orosz-szovjet ügynökének, aki kikiáltotta a *tanácsköztársaságot* (márc. 21.). Szamuelli terror csapatokkal némitott el minden ellenállást. A népszövetség angol tábornoka követelte vonatról a tanácsköztársaság megszüntetését (ápr. 4.), s mikor ez nem használt, francia tábornokok Budapest ellen indították a cseh, román, szerb hadakat. Kun Béla sereget szervezett, mely nemzeti zászló alatt a *Vágig úzte a cseheket* és csak a francia elnök ígéreteire vonult vissza, s a *románok ellen fordult*. Kun Béla eltiltotta a nemzeti zászlót. Erre a hadsereg vonakodott harcolni s a románok megkapva titokban a magyar haditervet, győztek (júl. 25.), átkeltek a Tiszán s *bevonultak Budapestre*.”¹¹²

Erdélyi László tankönyve szerint tehát a Vörös Hadsereg addig volt sikeres, amíg „nemzeti zászló” alatt harcolt – noha a Vörös Hadsereget valójában mindvégig internacionalista munkáshadseregként pozicionálták. Amikor a nemzeti zászló használatát aztán eltiltotta Kun, vereség következett a románok ellen: a bukás okának tehát a lelkesítő nemzeti jelképek elhagyását jelölte meg a tankönyv. Ezt persze feltehette volna kérdésként, hogy mennyire volt „nemzeti” a Tiszántúlt felszabadítani akaró magyar Vörös Hadsereg haditerveit átjátszani a román megszállóknak – miképp azt Bethlen István köre tette.

Erdélyi László másik, szintén saját kiadásban megjelent tankönyve, a *Magyar történelem új rendszerben* című 1931-es munka alapvetően megismételte a *Praktikus magyar történelem* állításait: Magyarország szétدارabolásának oka ebben is a „kommunista lázadás”, ekképp Kun Bélát tette meg bűnbakká Trianonért, viszont ezúttal hangsúlyozta, hogy Károlyi a Vix-jegyzékre válaszul „bosszúból” adta át a hatalmat Kunnak. A proletárdiktatúráról – különösen a vörösterorról – részletesebb leírást kapunk: „Csak munkások és katonák kaptak szavazójogot, a többi burzsuj, csak teher, s ellenőrük Szamuelli Tibor, a fegyencekből lett Lenin-fiúk parancsnoka, ki parlamenti s más pincékbe gyűjtette

¹¹² ERDÉLYI László: *Praktikus magyar történelem*. A szerző kiadása, Szeged, 1931. 150–151.

a tekintélyesebb embereket, túszoikat, akikből nem kevés tűnt el a Dunában is.”¹¹³

Bár a Tanácsköztársaság alatti ellenforradalmi szervezkedésekre ebben a tankönyvében kitért a szerző, említve a bécsi Antibolsevista Comité megalakítását is, ezúttal sem írt Bethlen István körének szerepéről a Vörös Hadsereg haditervének átadásában. Helyette Guido Romanelli alezredest, az olasz antantmiszsió katonai parancsnokát tüntette fel a Tanácsköztársaságot megbuktató román hadsereg segítőjeként. Természetesen 1945 után fordult a kocka: a Kádár-rendszer tankönyveiben a kommun történetének egyik hangsúlyosabb részeként szerepeltették Julier Ferenc és a Bethlen-csoport árulását.¹¹⁴

Hóman Bálint „nemzetnevelő” kultúrpolitikájának tankönyvei

Bethlen István bukásával együtt a klebelsbergi kultúrpolitika prioritásait is lecserélték: az 1932-ben a vallás- és közoktatásügyi miniszter pozícióját elfoglaló Hóman Bálint minisztersége alatt a német gyökerű *völkisch* hatásra a „nemzeti” mellett a „népi” avanszált vezérfogalommal a korábbi „keresztény” helyett, ami jelentékeny változásokat eredményezett a magyar iskola-rendszerben. Hóman a *Művelődéspolitikai* című 1938-as művében leszögezte „a magyar népi gondolat feltétlen érvényesítése” kultúrpolitikai primátusát. Ha a Klebelsberg-beszédeket összevetjük Hóman Bálint programadásaival, akkor kitűnik, hogy Gömbös Gyula miniszterelnöksége idejére teljessé vált a politikai szótár 1919 után kezdődő átrendeződése.¹¹⁵ Gömbös Gyula az 1932-es miniszterelnöki programbeszédében nyomatékosította a meghirdetett kultúrpolitikájáról szólva, hogy „nem tanítani,

¹¹³ ERDELYI László: *Magyar történelem új rendszerben*. A szerző kiadása, Szeged, 1931. 191.

¹¹⁴ ALBERT B. Gábor: *Tudatformálás vagy tudattorzítás?* I. m. 39.

¹¹⁵ TAKÁTS József: I. m. 103–106.

hanem nevelni kell”,¹¹⁶ és Hóman Bálint ennek szolgálatába állította „nemzetnevelő” kultúrpolitikai tevékenységét.¹¹⁷

A hómani kultúrpolitika a klebelsberginél is nagyobb hangsúlyt helyezett a „világnézeti alapokra”: a hittant is nemzeti tárggyá emelték a történelemhez hasonlóan. Utóbbi tanításának legfőbb céljává azt tették, hogy követendő eszményképeket mutasson fel a diákoknak, másfelől hogy elrettentsen azzal, hogy rávilágít az egyes népek „pusztulásának” okaira, amelyeket a modern korban rendre összekötöttek a liberális énkultusz terjedésével. A történelemoktatáshoz aktuálpolitikai célokat rendeltek, Hóman maga jelentette ki, hogy a történelemtanítás „a jelenben való tájékozódást” szolgálja.¹¹⁸ De abban hitt, hogy a tájékozódást a tekintélytisztelet segíti a szabadgondolkodás helyett, ezért ki akarta küszöbölni, hogy a magyar iskolarendszer – az ellenforradalmi rezsim ellen dolgozva – „bírálgató embert” fejlesszen. Ez a szellem hatotta át a Hóman-korszak középiskolai törvényét is (1934. évi XI. tc.), amely azt célozta, hogy „a magyar nemzeti művelődés szellemének megfelelő általános műveltséghez juttassa” a diákokat. Ezzel az általános műveltséget deklaráltan alárendelték a „magyar nemzetinek”, minek következtében a magyar történelem oktatása még inkább előtérbe került az egyetemes rovására.

Az ellenforradalmi rendszer utolsó tankönyvsorozatait a végül 1938-ban elfogadott tanterv alapján írták meg: az 1934–1935-ös és 1936-os tervezetekről szóló szakmai viták nyomán arra jutottak, hogy meghagyják a magyar és az egyetemes történelem oktatásának elkülönítését, és azt az eljárást is, hogy a III. évfolyamban a diákokkal végigveszik „a magyar nemzet elbeszélő történetét”. Ehhez a VII. és VIII. évfolyamokban a magyar történelem újabb két évig történő oktatását társították: a Magyarország tör-

¹¹⁶ Idézi: JÓBORÚ Magda: I. m. 6.

¹¹⁷ Hóman kultúrpolitikai nézeteit ismertetik Tökéczki László *Hóman Bálint, a kultúrpolitikus eszméi* és Kovács Dávid *Hóman Bálint nemzetről formált gondolatainak helye a korszak nemzetszemléleti irányjai között* című tanulmányai. Lásd: UJVÁRY Gábor (szerk.): *Történeti ártértékelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus*. Ráció Kiadó, Budapest, 2011. 110–133.

¹¹⁸ UNGER Mátyás: I. m. 215.

ténetét a Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári békéig (1711), illetve onnan a jelenkorig. Így az 1924-es tantervhez képest 1938-tól egy évvel megtoldották a magyar történelemre szánt időt: újra három évfolyamon át tanították (miképp azt az 1899-es tanterv is előírta), de ezúttal az indoktrinálásra alkalmasabb felsőbb évfolyamokban növelték meg a magyar történelem oktatását. Az újkor is hangsúlyosabb lett a korábbiakhoz képest azzal, hogy 1526 helyett 1711-et tettek meg korszakhatárnak – ezen belül fokozott figyelmet szenteltek a francia forradalom utáni időszaknak. Az 1938-as tantervvel jelent meg az első világháború utáni időszakot jelölő „jelenismeret” oktatásának igénye, amelynek keretében egyes történelemtankönyvek egész az 1938-as első bécsi döntésig eljutottak, az „országgyarapítás” propagandisztikus ismertetésével szolgálva a Horthy-kultuszt.

A tematikai változások – az újkor expanziója – mellett a szellemtörténetinek nevezett szemlélet is teret nyert. Az 1938 utáni tankönyvek szerzőinek már inspirációt és mintát adott Hóman Bálint és Szekfű Gyula *Magyar történet* című, 1928-tól több kötetben megjelenő összefoglalása, amely máig – miképp Gerő András megállapította – a „legsikeresebb és a legsikerültebb” szintézisünk.¹¹⁹ Még Szekfű Gyula engesztelhetetlen kritikusa, Németh László is elismerte a „kort kifejező Monumentum”, a *Magyar történet* kolosszális jelentőségét, még ha történetiszemléletét bírálta is.¹²⁰ Így egyetérthetünk Unger Mátyással: „Az ellenforradalom történetét nem lehet megírni anélkül, hogy a Hóman–Szekfű tudatformáló hatására ki ne térnénk.”¹²¹

¹¹⁹ GERŐ András: Hóman–Szekfű és ami utána következik. In: Uő: *Utódok kora. Történeti tanulmányok, esszék*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1996. 98–104.

¹²⁰ Lásd Németh László elismerő szavait: Szekfű „a húszas évek végére már a Rendszer történetirója, s mint első pallér ő kap közmegegyezést – Hóman segítségével – a kort kifejező Monumentum elkészítésére. Kétségtelen, hogy e kor egyéb Traian-oszlopai, szegedi Dóm terek, külföldi kollégiumok, lillafüredi szállók közt ez a mű a legmaradandóbb.” (NÉMETH László: Szekfű Gyula. In: Uő: *Sorskérdések*. Magvető Kiadó, Budapest, 1989. 550–551.)

¹²¹ UNGER Mátyás: I. m. 231.

Az 1918–1919-es forradalmi időszak recepciótörténete szempontjából a „magyar lélek történetét” bemutató Hóman–Szekfű-szintézis hatása a tankönyvekben leginkább a következő koncepcionális elemek átvételében mutatható ki: az univerzális liberalizmus felszínességének és magyarországi gyökértelenségének kritikája, a dualizmus kori liberális politikai elit hibáztatása, valamint a profitorientált, „idegen” kapitalizmus bírálata, amely azonban nem párosult az internacionalista munkásmozgalom méltányosabb bemutatásával.

Hóman kultuszminisztersége nemcsak szemléleti, hanem szervezeti átalakulással is járt: fő célja a középiskolai oktatás egységesítése volt. Szándékában részben társadalmi mobilizációs szempontok játszottak szerepet (amit csak kénytelen-kelletlen ismert el az államszocialista történetírás Hóman-recepciója az „antidemokratikus iskolarendszeren” rést ütő nyolcosztályos népiskola 1940-es bevezetéséről írva), másrészt Hóman „az egységes nemzeti világnézet” hiányáért az addigi differenciált oktatási rendszert hibáztatta.¹²² A világnézeti homogenizálást – és a kulturális hegemoniaépítést – szolgálta a tankönyvkiadás további központosítása, de a szabad tankönyvválasztást ekkor sem számolták fel az állami és az egyházi iskolákban.¹²³ Az új tankönyvek megírását új szerzőkre bízták, egyedül a Szent István Társulat tankönyvírói maradtak változatlanok, csak Szolomájer Tasziló idővel Szegedire magyarosított. A legnevesebb a távozók közül a Hóman Bálint közoktatási koncepciójával nem azonosuló Domanovszky Sándor, innentől kezdve már nem találunk neves történettudóst az ellenforradalmi korszak tankönyvírói között.¹²⁴

¹²² JÓBORÚ Magda: I. m. 24–25., 30.

¹²³ Albert B. Gábor cáfolta Jóború Magda és Unger Mátyás évtizedekre kánonná vált megállapításait, melyek szerint a katolikus iskolákban a Szent István Társulat kiadványait, az állami iskolákban a Franklin Társulat tankönyveit tették kötelezővé: ALBERT B. Gábor: Piaristák tankönyvei, piaristák tankönyvválasztása. Gondolatok a Horthy-korszak tankönyv-használat történetéhez. *Iskolakultúra*, 2012/2. 46–55.

¹²⁴ Kosáry Domokosnak a *Nemzetnevelők könyvtára* sorozatban megjelent, sokszor bíralt *Magyarország története* című 1943-as összefoglalása nem középiskolai tankönyvnek készült.

– a középiskolai tankönyveket író történészek száma a Rákosi- és a korai Kádár-rendszerben növekedett meg ismét.¹²⁵

Az eddig ismertetett különbségeken túl a Hóman-korszak tankönyvei könnyen megkülönböztethetők a korábbiaktól, mivel ezekben már megjelenik a „zsidókérdés” tárgyalása (a Horthy-korszak utolsó tankönyvsorozatai az első zsidótörvény¹²⁶ idején, 1938-ban jelennek meg). Az antiszemita diskurzus rendjéhez leginkább alkalmazkodó tankönyvszerzők műveiben már az Árpád-házi királyok is küzdenek intézkedéseikkel a „zsidóság térfoglalása” ellen. A dualizmus kori liberális elitet az engedékeny bevándorláspolitikája (lásd a „galíciai bevándorlásnak” a történettudomány által megcáfolt toposzát),¹²⁷ a toleranciája és a zsidóemancipációs törvényei miatt hibáztatják, a szabadkőművességet és a szocialista munkásmozgalmat pedig „zsidóként” bélyegzik meg, miközben a szövegekben a „nemzetközi” gyakorlatilag ekvivalenssé válik a „zsidóval”. Az 1918–1919-es forradalmakért immár a tankönyvekben is egyre nyíltabban a „zsidókat” tették felelőssé, hangsúlyozandó, hogy „zsidó”-n ekkor már nem felekezetet, hanem a magyarságtól leválasztható etnikumot értettek. Talán nem meglepő módon a Szent István Társulat kiadványai kitűntek a zsidóellenességgükkel.¹²⁸ A „magyarok és a zsi-

¹²⁵ Az 1945 után középiskolai tankönyveket író, kitüntetett párttörténészek munkásságával kapcsolatban okkal állapította meg Gyáni Gábor: „Minél doktrínerebb egy történetírás, annál könnyebben talál utat magának a tudomány a tantermek világába.” GYÁNI Gábor: *A történetírás és a történelemtanítás konfliktusa*. In: Uő: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Kalligram Kiadó, Budapest, 2018. 98.

¹²⁶ Tegyük hozzá, Kovács M. Mária alaposan dokumentálta, hogy már a *numerus clausus* is zsidótörvénynek tekinthető (ekképp a „nulladik zsidótörvénynek”), és monográfiájának állításait megerősítette a saját diskurzuselemzés is: KOVÁCS M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2012; CSUNDERLIK Péter: *Az 1919-es „zsidódiktatúra” érve... I. m.*

¹²⁷ A „galíciai bevándorlás” toposzának történeti kritikája: KONRÁD Miklós: *A galíciai bevándorlás mítosza. Századok*, 2018/1. 31–60.

¹²⁸ Albert B. Gábor ugyanakkor felhívta a figyelmet, hogy a kormánynak köszönhetően szinte monopolhelyzetbe került Királyi Magyar Egyetemi Nyomda tankönyvei meglepően ellenállónak bizonyultak a kormánypolitikából és a politikai közbeszéd retorikájából áradó antiszemitizmussal szemben: ALBERT B. Gábor: *Súlypontok és hangsúlyeltolódások*. I. m. 121.

dók” közti új frontvonal miatt viszont leértékelődött a korábban meghatározó, katolikus–protestáns felekezeti ellentét, az 1920-as években is jelen lévő közjogi szemlélet pedig végleg eltűnt.

A III. évfolyamosoknak szánt tankönyvek közül a Szent István Társulat kiadványában erősödő antibolsevizmus detektálható. Balogh Albin a *Magyarország történelme* 1938-as kiadásában az 1917-es év döntő eseménye nem az Amerikai Egyesült Államok hadba lépése, hanem a bolsevizmus térnyerése a sikeres orosz forradalom után. A szerző Szekfű Gyula kedvenc „izgat” igéjének¹²⁹ már-már parodisztikussá váló használatával írta, hogy „a kommunista izgatás a központi hatalmak csapatait is izgatni kezdte”.¹³⁰ A németek franciaországi visszavonulása után pedig az osztrák–magyar csapatok is a harc feladására kényszerültek. A tankönyv hangsúlyozta az „erélyes” Tisza meggyilkolásának szerepét abban, hogy a világháborús vereséget összeomlás is követte a „tehetetlen” Károlyi országvezetése alatt:

„A kommunisták nyíltan szervezkedtek és Károlyi minden ellenállás nélkül át is adta nekik a hatalmat. 133 napos uralmuk azután egészen tönkretette az országot. Uralmuk terjesztésére megtámadták a Felvidéket és a föllekesedő magyar katonák a cseheket már majdnem egészen kiverték az országból, de ekkor a sereg vezére elesett, az új kommunista vezér pedig a magyar csapatokat az oláhok ellen vezette, akik törbeccsálták őket. A sereg fölbomlott, az oláhok bevonultak Budapestre és véget vetettek a kommunisták rémuralmának.”¹³¹

Nem véletlen, hogy a leírásból hiányzik a tankönyv készülésekor a Kominternben már aktív szerepet régen nem játszó, fakuló emlékü Kun Béla, aki – mint az utóbb kiderült – a sztálini terror áldozata lett. A Vörös Hadsereg harcainak ismertetése viszont

¹²⁹ Szekfű Gyula történetírásának retorikai elemzését lásd: BARÁTH Katalin: „Nemegyszer szuggesztív erejű”. Retorikai szempontok a Szekfű-szövegek újraolvasásához. In: PAKSA Rudolf (szerk.): *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Argumentum Kiadó–Eötvös József Collegium, Budapest, 2007. 167–183.

¹³⁰ BALOGH Albin: *Magyarország történelme. A gimnázium és leánygimnázium III. osztálya számára*. Szent István Társulat, Budapest, 1938. 83.

¹³¹ Uo. 84.

rövidségében is kaotikusra sikerült: hiszen a felvidéki visszavonulás oka nem a „vezér” eleste volt (Stromfeld Aurél nem esett el, hanem lemondott, épp a visszafoglalt területek kiürítése ellen tiltakozva), a katonai vereséget pedig az „új kommunista vezér” „román törbecsalásával” magyarázták. Noha Julier Ferenc nem volt kommunista, és amint az „Ellenforradalmi lélekkel a Vörös Hadsereg élén” című 1927-es cikksorozatában el is büszkélkedett, a magyar támadótervet maga játszotta át Bethlen István körének segítségével a románoknak.¹³²

Balogh Albin tankönyvének 1942-es kiadása az előzőhöz képest stilisztikailag javult („az orosz kommunisták izgatása a központi hatalmak csapatait is a háború ellen kezdte hangolni”¹³³), ugyanakkor radikalizálódott is a retorikája, mivel az 1938-as kiadás „izgatói” itt már „hazaellenes, lelketlen izgatókká” váltak.¹³⁴ A „vezér elesté”-vel kapcsolatos tévedést viszont korrigálták: a felvidéki visszavonulás ebben a kiadásban már párizsi felszólításra történt.

A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Marczinkó Ferenc, Pálfi János és Várady Erzsébet jegyezte *A magyar nemzet elbeszélő története* című 1938-as tankönyve továbbra is az Amerikai Egyesült Államok hadba lépésével indokolta a vereséget, mivel a központi hatalmak katonai szövetsége „ostromlott erődhöz” lett hasonló, és már csak a vár elestének időpontját lehetett kitolni. De – és ebben ez a tankönyv kapcsolódik a Szent István Társulathoz – a katonai vereség azért járt felfordulással, mert „a monarchia egyetlen erőskező politikusát”, Tisza Istvánt meggyilkolták, inentől kezdve pedig nem maradt akadálya a munkásosztály hatalomátvételének:

„Károlyi tehetetlen kormánya azonban a belső rendet sem tudta fenntartani. A szocialista párt vezeterei felfegyverezték a munkásságot s hozzáláttak a polgári osztály teljes letöréséhez. [...]

¹³² JULIER Ferenc: Ellenforradalmi lélekkel a Vörös Hadsereg élén – Julier alvezéres feljegyzései a két forradalomról. *Magyarság*, 1927. július 3–17.

¹³³ BALOGH Albin: *Magyarország történelme. A gimnázium és leánygimnázium III. osztálya számára*. Szent István Társulat, Budapest, 1942. 111.

¹³⁴ Lásd: „A hazaellenes lelketlen izgatók még azt is megakadályozták, hogy katonáink határainkat védjék. Így a legyőzött ellenségek kardcsapás nélkül szállottak meg az ország nagy részét.” Uo. 112.

A munkásság közt a vezetést csakhamar az ú. n. bolsevisták ragadták magukhoz, ezek a polgárság kiirtásával a parancsuraltat (proletárdiktatúrát) akarták kikiáltani. Károlyi tehetetlen volt ezzel az áramlattal szemben s midőn az antant 1919 márciusában határainkat még szűkebbre vonta, lemondott és a hatalmat bolsevista vezéreknél adta át. A bolsevisták azután 1919. március 21-én orosz mintára kikiáltották a proletárdiktatúrát s megalakították a tanácsköztársaságot.”¹³⁵

A tankönyv olyan ellenvilágként írta le a proletárdiktatúrát, amelyben a „gonosztevőket” kiengedték a börtönökből, és a helyükre „tisztességes magyar embereket zártak be”, a munkások nem dolgoztak, a népbiztosok pedig „hamis pénzt” adtak ki.¹³⁶ A „hihetetlen nyomort és szenvedést” hozó proletárdiktatúra bukását a románok elleni katonai vereséggel magyarázták.

Az őszirózsás forradalomról szóló diskurzus főáramától némileg eltérő álláspontot képviselt Mesterházy Jenő *A magyar nemzet történelme a XVIII. század végétől napjainkig a mai állami szervezet ismertetésével* című 1941-es, a Franklin Társulat kiadásában megjelent, a liceumok és a leányliceumok IV. évfolyama számára készült tankönyvében. Mesterházy Jenő szerint még a Nemzeti Tanács megalakulása után is megakadályozhatták volna a forradalmat egy gyors és erélyes fellépéssel, azonban IV. Károly meghátrált. (Valójában tettek kísérletet a Nemzeti Tanács-tagok kikapcsolására az eseményekből, azonban ez részben a telefonos kisasszonyok, részben a forradalmárokkal szimpatizáló és hozzájuk átálló katonák ellenállásán meghiúsult.)¹³⁷ Ugyanakkor a szerző maga bizonyítja, hogy az ország akkori legnépszerűbb,

¹³⁵ MARCZINKÓ Ferenc–PÁLFI János–VÁRADY Erzsébet: *A magyar nemzet elbeszélő története. A gimnázium és leánygimnázium III. osztálya számára*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938. 128–129.

¹³⁶ Az 1919 utáni ellenforradalmi emlékezet egyenesen pénzhamisítással vádolta azokat, akik a kommün papírpénzt, a „fehér pénzt” forgalomba hozták. Az 1920-as népbiztosperben is köztörvényes bűncselekményként értékelték, hogy a törvényesnek el nem ismert proletárdiktatúra pénzt nyomott. RÉV Erika: *A népbiztosok pere*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969. 42.

¹³⁷ Utóbbit a rendteremtéssel megbízott, de kudarcot valló városparancsnok, Lukachich Géza maga meséli el: LUKACHICH Géza: *Magyarország megcsönkítésének okai*. NYUKOSZ, Budapest, [1932].

ellenzéki, pacifista, antantkapcsolataival büszkélkedő politikusaként Károlyi Mihály miniszterelnöki kinevezésének nem volt alternatívája: „Semmiféle visszatetszést nem támasztott Károlyi kinevezése, mert a tömegek éppen benne látták azt az embert, aki entente-összeköttetéseivel kedvezően segíti majd a világháborút befejezni. A fellázított tömegek ezt a gyászos napot még azzal szennyezték be, hogy *halálra keresték* városligeti lakásán *Tisza István grófot* mint a háború kitörésének és elhúzódásának egyik legfőbb okozóját”.¹³⁸

Károlyi azonban csakhamar kénytelen volt megtapasztalni, hogy az antanthatalmaknál nem számíthat „jóakaratra”, külpolitikai nehézségeivel egy időben pedig a Károlyi-kormánynak az Oroszországból hazatért bolsevikokkal gyűlt meg a baja. A tankönyv a „jó szándékú balek” és nem a „tudatos gonosztevő” topikus figurájának feleltette meg Károlyit, aki képtelennek bizonyult az ország vezetésére. A leírásba kódolta a szerző, hogy Károlyi nem kívánta átadni a hatalmat a kommunistáknak: a pártegyesülés és a proletárdiktatúra kikiáltása a köztársasági elnök szándéka ellenére történt. A Tanácsköztársaság hónapjaival kapcsolatban az ország „orosz mintára” történő átszervezését, a „társadalmi és gazdasági berendezkedésének teljes felforgatását” emelte ki, amit az „oly sok csalódáson keresztülment és elgyengült polgári társadalom tehetetlenül tűrt”. Így a proletárdiktatúra a belső ellenállás hiánya miatt csak a román hadseregnek köszönhetően bukott meg, mivel a vele szemben álló Vörös Hadsereg a tiszai offenzíva idején már „gyülelész elemekből” állt.¹³⁹

A protestáns középiskoláknak szánt, az Országos Református Tanáregyesület és az Országos Evangélikus Tanáregyesület közös kiadásában megjelent, a legújabb kor történetét áttekintő, 1940-ben közreadott, Jánossy István és Varga Zoltán által írt tankönyv egyedülálló abban a tekintetben, hogy ismertette a

¹³⁸ MESTERHÁZY Jenő: *A magyar nemzet történelme a XVIII. század végétől napjainkig a mai állami szervezet ismertetésével. A liceum és a leányliceum IV. osztálya számára.* Franklin Társulat, Budapest, 1941. 83. – Kiemelés az eredetiben.

¹³⁹ Uo. 85.

bolsevikok programját: „szakítottak azzal a felfogással, hogy a munkásosztály békés eszközökkel szerezze meg a hatalmat s azt a nézetet vallották, hogy a társadalmi átalakulás csak forradalmi úton valósulhat meg”.¹⁴⁰ Nem véletlen, hogy ez az egyedüli tankönyv az elemzett Horthy-koriak közül, amely ugyan némileg átdolgozva, de még 1946-ban is megjelenhetett.

A bolsevik propaganda sikerességét a gazdasági problémák miatti társadalmi elégedetlenséggel magyarázták. A gazdasági nehézségek a háborús vereség érzetével keveredve Magyarországon is társadalmi robbanóelegyet alkottak, miután a németek tavasszal indított utolsó offenzívájának 1918. augusztus 8-i megtorpanásával világossá vált, hogy a háborút elvesztik a központi hatalmak. A többihez képest nemzetközi horizontjával tűnő tankönyv szerint Tisza István halálával az egyetlen „erőskezű” vezető távozott, vele szemben Károlyi „gyenge és tehetségtelen ember volt”, aki „munkatársait sem tudta megválogatni”, utóbbira „a hadsereg tudatos szétbomlasztását” megkezdő hadügyminisztert, Linder Bélát hozták példának a szerzők. Ismertették, hogy miként nyert egyre nagyobb teret Magyarországon is a bolsevik propaganda, aminek szinte logikus következményeként jelenik meg a proletárdiktatúra kikiáltása:

„Januárban Károlyi elnyerte az államfői jogokat is, de ekkorra már a kommunista irányzat mind nagyobb tért hódított s március 21-én kikiáltották a tanácsköztársaságot. A hatalmat a népbiztosok vették át, névleg Garbai Sándor elnök, valóban pedig Kun Béla külügyi népbiztos vezetésével. Az ország új urai nyomban elkobozták a sajtószabadságot, feloszlatták az államrendőrséget, bezáratták a kereskedéseket, lefoglalták a főúri palotákat, zár alá helyezték a takarékbetéteket és folyószámlákat, megszervezték a forradalmi törvényszékeket, elrendelték a gyárak, bányaüzemek, nagybirtokok szocializálását. Felállították a vörösőrséget és a vöröshadsereget. A diktátorok, hogy reformjaikkal szemben az ellenállást megakadályozzák, terrorcsapatok véres kegyetlenségével fojtottak el minden megmozdulást, kezekkel és gyanúsakkal töltötték meg a börtönöket, egymást ér-

¹⁴⁰ JÁNOSSY István–VARGA Zoltán: *A legújabb kor története a középiskolák VI. osztálya számára*. Országos Református Tanáregyesület–Országos Evangélikus Tanáregyesület, Debrecen, 1940. 158.

ték a tömeges kivégzések. Az előrenyomuló cseh és román csapatokkal szemben a vöröshadsereg nem tudott kellő ellenállást tanúsítani. S mikor Szolnoknál az oláhok győzelmet arattak a vöröshadsereg felett, augusztus 1-én a kommunista kormányzat összeomlott. A 131 napos kommunista uralomnak az oláh megszállás vetett véget.”¹⁴¹

Tanulságos, hogy a tankönyv csak a magyar Vörös Hadsereg kudarcairól írt, az északi hadjárat sikeréről teljesen megfeledkeztek a szerzők.

Farkas László és Molnár Béla a gazdasági középiskolásoknak szánt *Magyar történelem a szatmári békétől napjainkig* című 1943-as tankönyvükben az őszirózsás forradalom kitörését a háborús vereség következményének tudták be, de nyomatékosították, hogy aztán a hatalmat átvevő forradalmi kormány „tehetetlen és tehetségtelen tagjai hihetetlen hozzá nem értéssel vagy rosszakarattal a még meglévő erőket is felbomlasztották”, a szerzők idézték is Linder Béla elhíresült kijelentését. A tankönyv elbeszélésében Károlyi Mihály csak névlegesen rendelkezett a hatalommal, ténylegesen a szociáldemokraták gyakorolták azt: ők mondatták le Károlyit is, ekképp a Farkas–Molnár-féle tankönyv nem aktivizálta a „hatalomátadás” toposzát, Károlyi maga is áldozatként jelenik meg. A Tanácsköztársaságról írva csak szüksézként állapítják meg, hogy „teljessé tette az összeomlást”, viszont ebben az előadásban a belső ellenállás buktatta meg a proletárdiktatúrát, nem a román hadsereg:

„Végül az értelmiség, a parasztság, de a munkások nagy része is ellene fordult a csőcselékből összeverődött bolsevista terrorcsapatok uralmának. Négy hónapnyi dicstelen uralom után a proletárdiktatúra vezetői kiszöktek az országból: Románia csapatai pedig jóformán kardcsapás nélkül megszállották majdnem az egész országot, magát a fővárost is.”¹⁴²

A Lampel kiadó VIII. osztályosoknak szánt *Magyarország története különös tekintettel a társadalmi életre és intézményekre*

¹⁴¹ Uo. 170.

¹⁴² FARKAS László–MOLNÁR Béla: *Történelem gazdasági középiskolák számára. IV. rész. Magyar történelem a szatmári békétől napjainkig*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1943. 93.

című 1939-es tankönyvének szerzői, Marczinkó Ferenc és Pálfi János a világháború alatti évek legfőbb magyar belpolitikai problémájaként azt azonosították, hogy kiújultak a parlamenti harcok, amelyek során Károlyi pártja az „utca népének támogatásával” szerezte meg a hatalmat. A tankönyv nem vádolta Károlyiékat ártó szándékkal, de mivel minden képesség és tehetség nélkül kezdtek kormányozni a nehéz helyzetben, szükségyszerűen kárt okoztak. Árulásról és hatalomátadásról 1919. március 21-ről írva sincs szó: a Lampel kiadó tankönyve szerint a forradalmi helyzet és a munkásosztály kényszerítette ki a kommunista hatalomátvételt:

„A Károlyi-kormányban ezalatt a szocialista miniszterek kerekedtek felül, mert hátuk mögött a szervezett és felfegyverzett munkásság állott. A munkásság most elérkezettnek látta az időt arra, hogy a polgári osztályt letörje és a hatalmat teljesen átvegye. Hivatalos lapjuk eddig folyton jogokról és szabadságról írt, most pedig azt hirdette, hogy ha a választások nem hoznak szocialista többséget, akkor a parlamentet szétkergetik. A munkásság soraiban egyre jobban növekedett a bolsevisták száma; ezek orosz mintára az országot tanácsköztársasággá akarták szervezni s kikiáltani a proletárdiktatúrát. [...] A szociáldemokrata párt pedig egyesült a bolsevistákkal s kikiáltotta a proletárdiktatúrát (1919. március 21.).”¹⁴³

A Tanácsköztársaság ellenvilágának ábrázolása nem különbözik a szerzőpáros III. évfolyamosoknak szánt 1938-as tankönyvének leírásától. Viszont a protestáns iskolák tankönyveivel szemben a Lampel kiadó tankönyve nem hallgatta el a „proletárdiktatúra egyetlen sikerét”, hogy „még a gyengén szervezett vörös hadsereg is megverte a cseheket”.¹⁴⁴

A Marczinkó–Pálfi-tankönyvre építő, de Várady Erzsébet által átdolgozott, a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda kiadásában 1942-ben megjelent munka megismételte az előző tankönyv 1918–1919-es forradalmakkal kapcsolatos állításait, de

¹⁴³ MARCZINKÓ Ferenc–PÁLFI János: *Magyarország története különös tekintettel a társadalmi életre és intézményekre. A fiúközépiskolák VIII. és a leányközépiskolák VII–VIII. osztálya számára.* Lampel R., Budapest, 1939. 196.

¹⁴⁴ Uo. 196.

a Tanácsköztársaság leírásában elütött azzal, hogy kifejezetten részletezte az ellenforradalmi mozgalmakat:

„A nemzet helyi forradalmi megmozdulásaival juttatta kifejezésre elkeseredését. Ezek közül a legkomolyabb volt Lemberkovics Jenő százados vállalkozása Budapesten. Ő terveinek végrehajtására megnyerte az egyik laktanya legénységét, három Óbudán veszteglő monitort és a Ludovika Akadémia bátor és elszánt növendékeit. A hiányosan felszerelt és elhamarkodott ellenforradalom június 24-én ki is tört a fővárosban és Újpesten, de néhány órai küzdelem után a vörös őrség mindkét helyen elnyomta. A vezetőket még a küzdelem folyamán megölték, a résztvevőkre a forradalmi törvényszék sújtott le kegyetlen szigorral, de halálos ítéletei végrehajtását Romanelli ezredes fellépése megakadályozta. Hasonló mozgalmak voltak a Duna és Tisza-közén s a Dunántúlon is, de Szamuelli pribékjei, a »Lenin-fiúk« vérbefojtottak minden ellenforradalmi megmozdulást és forradalmi törvényszékek útján hozott, elfogult ítéletek alapján gyilkolták le a gyanúsakat.”¹⁴⁵

A közbeszéd második világháború alatti radikalizálódása lenyomatának tudhatjuk be, hogy az 1939-es kiadáshoz képest az 1942-esben „hirdették”-ből már „nagy hangon hirdették” lett, a „minimumból” „mélypont”, a „proletárdiktatúrából” pedig „rémuralom”.

A Szent István Társulat VIII. osztályos tankönyvének 1942-es kiadásában Szegedi Tasziló nem tagadta az antant óriási erőfölényét, aminek következtében Románia és Oroszország kiválása után se reménykedhettek abban a központi hatalmak, hogy megnyerhetik a világháborút. A katonai vereség azonban annak köszönhetően vált végzetessé, hogy a háború alatt egyre nagyobb befolyásra szert tevő „nemzetrontó” irányzat, a szabadkőművesek, a polgári radikálisok és a szociáldemokraták főleg „hatalmas *sajtójuk* útján egyre jobban megmérgezték a társadalmat” „a keresztény és nemzeti világnézettel ellentétes eszméikkel”, így a magyarság megingott hazafiságában. „Az ország forradalmárok

¹⁴⁵ MARCZINKÓ Ferenc–vitéz PÁLFI János–VÁRADY Erzsébet: *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig. A gimnázium és leánygimnázium VIII. osztálya számára.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1942. 61.

kezére jutott, s ezek széttülesztették katonai erejét és polgári rendjét. [...] Az új népkormány egész működése a jövátehetetlen bűnök sorából állott.”¹⁴⁶

A tankönyv szerint a „nemzetrontó irányzat eszközeként” azonosított Károlyi Mihály a „odadobta prédául” a magyar hazát a szomszédjainak, miközben a kommunista szervezkedéssel sem szállt szembe. Szegedi Tasziló hangsúlyozza, hogy a Tanácsköztársaság „örült és gonosztevő” vezetői „túlnyomórészt zsidók” voltak:

„A nemzet félelemmel nézte a népkormány magatartását a kommunistákkal szemben, s amitől aggódott, be is következett: a szociáldemokrata és kommunista pártok egyesültek s kommunista tanácsköztársasaggá alakították az országot (1919. március 21.). Károlyi Mihály uralma megszűnt, s a miniszterek helyébe népbiztosok ültek. Elméletben az új rendszer a proletárok diktatúrája lett volna, de valójában *örültek és gonosztevők* – túlnyomórészt zsidók – egyéni zsarnoksága alá jutott a nemzet. A valláserkölcsi és hazafias eszméket gúny tárgyává tették és megsemmisítésükre törekedtek; a legkitartóbb és leghűségesebb magyarokat legyilkolták vagy börtönbe zárták, terrorlegényekkel kinozták, s kémkedéssel, forradalmi törvényszék elé állítással az egész polgárságot örökös rettegésben tartották. A természet megbénították, a városokat kiéhezették s az egész nemzeti társadalmat testileg-lelkileg egyaránt halálra gyötörték. A proletárdiktatúra több mint 500 embert küldött halálba, köztük 16 katolikus papot.”¹⁴⁷

A Szent István Társulat 1942-es tankönyvével tehát a proletárdiktatúra „zsidó” vezetésének, ateizmusának és terrorjának összekapcsolása, annak mintegy „keresztényellenes pogromként” értelmezése is megjelent a közoktatásban (ha nem is olyan uszító retorikával, mint *A zsidók rémuralma Magyarországon* című 1919-es röpiratban).

Padányi Viktor és Terjék László *Egyetemes és magyar történet* című 1943-as tankönyve radikálisan antiszemita regiszterben íródott, a szerzők kifejezetten „zsidó szociáldemokrata aknamun-

¹⁴⁶ SZEGEDI Tasziló: I. m. 67.

¹⁴⁷ Uo. 68.

káról” értekeznek, amikor a központi hatalmak háborús vereségének okait listázzák. Szerintük Oroszország kilépése után lehetőség lett volna az előnyös béke megkötésére, azonban Károlyi Mihály „bomlasztó politikája” ellehetetlenítette ezt: „elgáncsolta a háborús kormány emberfeletti erőfeszítéseit”. Ebben Károlyi szövetségesei a „pesti zsidó intellektuelek, az újságírók” és a Galilei Kör tagjai voltak, akik felizgatták a fővárosi munkásságot. A tankönyv szerint a Népköztársaság és a Tanácsköztársaság közti egyetlen különbség az volt, hogy az előbbi „nemzetinek” álcázta magát – elsősorban azzal, hogy a korban nacionalistának tartott, a függetlenségi ellenzék soraiból érkező Károlyi Mihályt tették a kirakatba –, így ebben az értelmezésben nem is volt szükségük a szerzőknek, hogy hatalomátadás toposzával diszkreditálják Károlyit:

„A forradalom egy ideig *nemzetiszínű álarcot* viselt magán, mikor azonban a belső bomlást odáig vitte, hogy veszély nélkül lehetett igazi arcát megmutatni, a nemzetiszínű álarcot egyszerre ledobták, és 1919. március 21-én kikiáltották a proletárdiktatúrát, és ettől kezdve vörös zászló alatt folytatódott a forradalom. [...] *Kun Béla kormánya* [...] megkísérelte a megszállt erőket visszaso-
ritani, azoknak azonban máris túl sok idejük volt a szervezkedésre, viszont a szétbomlasztott magyar hadsereg újraszervezése és ütőképes állapotba hozása egy félévi mesterséges züllesztés után még nemzeti jelszavakkal és katonásabb eszközökkel is nehéz feladat lett volna. A proletár jelszavakkal és magas zsold-
dal összetoborzott *vörös hadsereg* semmirevaló csürhének bizonyult, amely csak visszavonulni tudott. Mikor viszont *májusban* komoly, volt katonatisztek vették kezükbe a szervezést, s a Felvidéken diadalmasan előnyomuló sereg kezdett *magyar és nemzeti jellegűvé* válni, akkor meg a bolsevista kormány ijedt meg tőle. Ezeket a komoly elemeket kiszorították a hadsereg éléről, újból vörösök vették át a vezetést, s ezzel az ország felszabadításának utolsó lehetősége is elveszett.”¹⁴⁸

Padányi és Terjék 1943-as tankönyve tehát azzal magyarázta a Felvidék kiűritését, hogy Kunék megijedtek a túlságosan „nemzetivé” vált hadsereg sikereitől. Hangsúlyozza a hivatásos

¹⁴⁸ PADÁNYI VIKTOR–TERJÉK LÁSZLÓ: *Egyetemes és magyar történet*. Nemzedék Ny., Szeged, 1943. 129.

katonatisztek szerepét a zsolddal összetoborzott Vörös Hadsereg vezetésében (bár Stromfeldet nem említi név szerint), viszont az elbeszélésben „vörössé” válik az a Stromfeldet követő Julier, aki 1927-es visszaemlékezés-sorozata szerint „ellenforradalmi lélekkel” vezette a Tanácsköztársaság hadseregét.

Zárás – költséghatékony indoktrináció

Az árnyalatnyi különbségek ellenére számos közös nevezőjét találjuk az elemzett tankönyveknek, amelyek megengedik, hogy általános kijelentéseket tegyünk: nem akadt olyan tankönyvszerző, amelyik felvetette volna az Osztrák–Magyar Monarchia – és különösen a magyar politikai elit – felelősségét a világháború kirobbantásában, sőt egyenesen tagadták azt, olykor kifejezetten indulatosan, mint ahogy Takáts György tette szinte ügyvédi szerepben fellépve. Ugyanakkor azt nem tagadták a tankönyvek, hogy 1918 őszére a központi hatalmak elveszítették a világháborút: többnyire az Amerikai Egyesült Államok 1917-es belépését jelölték meg a döntő fordulatként, amelyet nem ellensúlyozhatott még Oroszország kilépése sem. Ekképp a „tördőfelméletnek” legfeljebb csak olyan „mérésékelt verzióival” találkozhattunk, amelyek ugyan nyomatékosították a wilsoni pacifista és/vagy a bolsevik forradalmi propaganda „aknamunkáját”, de szinte kivétel nélkül hozzátették, hogy a háborús erőfeszítéseket gyengítő, züllesztő propaganda azért lehetett sikeres, mert a nemzeti ellenállás felélte tartalékait az elszigetelődés, az anyagihiány, a blokád következtében előálló gazdasági nehézségek, a háttországot radikalizáló „elnyomorodás” miatt. Az 1924-ig tartó átmeneti időszakban ugyan még felbukkant a „cseh árulás” 1917-től elterjedő bűnbakképző diskurzusa, de az a toposz már a konszolidáció időszakára is teljesen eltűnt a tankönyvekből.

A tankönyvek tüzetes vizsgálata nem cáfolta a szakirodalom nyomán elfogadott hipotézist, amely szerint a bethleni konszolidáció időszakához képest a Hóman Bálint „nemzetnevelő” kultúrpolitikája nyomán készült tankönyvekben az 1918–1919-es forradalmak nagyobb helyet kaptak – miközben a tankönyvek

terjedelme összességében csökkent. Az 1938-as tanterv elfogadása után részletesebben ismertették a Tanácsköztársaság történetét, jelezve az antikommunizmus erősödését a közoktatásban is a második világháború előestéjén (az antibolsevik diskurzus felerősödésében csak a Molotov–Ribbentrop-paktum megkötése okozott átmeneti zavart a magyar jobboldali nyilvánosságban).¹⁴⁹ Miképp Unger Mátvás kifejtette:

„Megfigyelhető, hogy 1918–1919 helyét és terjedelmét a tankönyvekben – a Horthy-korszak 25 éve alatt – mindig az aktualitás mértéke szabta meg. Közvetlenül az események után nem lehetett hallgatni, ezért az átmeneti korszakban megjelent néhány tankönyv viszonylag részletesen kitér a forradalmakra. A konszolidáció éveiben 1918–1919-et rossz álomként igyekeztek elfelejteni, és a tankönyvszerzők megelégedtek a sommás elítéléssel. A világméretű háborús küzdelem, az élesen antikommunista kül- és belpolitika éveiben újra megnőtt a kérdés közvetlen jelentősége, következésképpen a tankönyvekben a terjedelme is.”¹⁵⁰

A Tanácsköztársaságról szóló részek terjedelmének növelése viszont az esetek túlnyomó többségében nem az ismeretek elmélyítését, hanem az ideológiai ellenpont, a fenyegető „Másik” felnagyítását szolgálta, hogy még inkább lehessen vele rendszer-legitimációs okokból rémisztgetni. Hiszen az ellenforradalmi berendezkedés bár a legélesebben határozta meg magát az 1918–1919-es forradalmakkal szemben, nagyon szorosan kötődött azokhoz, mondhatni, elszakíthatatlanul függött azoktól, ugyanis „minél radikálisabb a múlt elutasítása, annál nagyobb a múlttól való függés”.¹⁵¹ Még a viszonylag mértéktartóbb szerzők is eltúlozták a proletárdiktatúra terrorját, hogy azzal diszkreditál-

¹⁴⁹ Az átmeneti „zavarra az erőben” expresszív példát nyújt a nemzetiszocialista *Magyarság*, amelynek nemzetiszocialista szerzői kénytelenek voltak radikális gyorsasággal szovjetbarát propagandára váltani a Molotov–Ribbentrop-paktum 1939-es megkötése után, és amellet majdnem két évig kitartani. SIPOS Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Politika- és társadalomtörténeti vázlat*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2011. 239–255.

¹⁵⁰ UNGER Mátvás: I. m. 247.

¹⁵¹ Paul CONNERTON: Megemlékezési szertartások. In: ZENTAI Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, Budapest, 1997. 75.

ják a kommünt, horrortörténetként leírva a Tanácsköztársaság egészét. A Horthy-kori tankönyvek elemzése azzal a tanulssággal szolgált, mint a Tanácsköztársaság-ellenes pamfletek és ellenforradalmi memoárok vizsgálata: az 1918–1919-es forradalmak ellenforradalmi identitást konstruáló elutasítása érhető tetten abban, hogy a rendszer leendő támaszának szánt, középosztálybeli középiskolás sok mindent megtalálhatott a tankönyvekben, csak egyet nem: az 1918–1919-es forradalmak időszakában az ország élére került alternatív politikai elit teljesítményének bármilyen szintű elismerését. Így azt kellett megtanulniuk, hogy a „keresztény-nemzeti” Magyarországot kormányzó jobboldali politika alternatívája csak az „anarchia, a káosz, és – ne legyen illúzió – a vörösteror” (hogy egy klasszikust parafrazeáljak).

Az 1918–1919-es forradalmakat, különösen az „orosz mintájú” Tanácsköztársaságot, a magyarságtól „idegen” erők művének tartották, eszmetörténetileg a károsnak ítélt univerzalista ideológiák, a liberalizmus és a szocializmus magyarországi következményeinek, de nem a magyar történelem szerves részének. Ez pedig együtt járt – Szekfű Gyula 1920-as *Három nemzedékének* cselekményesítését követve – a népszerűséget hajhászó dualizmus kori politikai elit hibáztatásával és az érzelmeket felkorbácsoló („izgató”), szenzációhajhász – „zsidó” – sajtó káros hatásának kiemelásával. A katolikus Szent István Társulat antiszemita tankönyveiben Szegedi – Szolomájer – Tasziló eljutott oda, hogy az első világháború utáni forradalmak magyarázatát a szabadkőműves világ-összeesküvésben találja meg.

Összességében persze fölmerül a hatástörténeti kérdés: mekkora volt a tankönyvek indoktrináló ereje? A mindenkori oktatáspolitikát kritizálók jellemző, önnyugtató érve, hogy úgyse fontos, mi szerepel a tankönyvben, hiszen a tanár úgyis azt tanítja, amit csak akar, miután becsukta a tanterem ajtaját. De sajnos már a Horthy-korszakban megkezdődött az a negatív tendencia, hogy a tanári fizetések reálértékének csökkenése miatt nem a legjobb képességűek jelentkeznek középiskolai tanárnak. Így nagy általánosságban aligha bírálták felül a tankönyvben olvasható Tanácsköztársaság-leírásokat azok a már 1919 után tanári képesítést szerző, fiatal pedagógusok, akiket még az ellenfor-

radalmi rendszer apológétája, Kornis Gyula is ekképp kritizált: „A középiskolai rend szellemi színvonala mélyen leszáll, mert a tanári utánpótlás csak a gyengébb tehetségű vagy éppen karitatív diplomájú egyénekből mehet végbe”¹⁵² az alacsony anyagi megbecsültség okán.

De mivel az ellenforradalmi oktatáspolitikai vállaltan a „destruktív kritikai szellem” kiiktatását célozta, a hatalom perspektívájából azt is mondhatjuk: a veszélyesnek ítélt szabadgondolkodás kiszorítását a középiskolákból a tanári fizetések alacsonyan tartásával a lehető legkisebb anyagi ráfordítással érte el a rendszer.

¹⁵² KORNIS Gyula: A középiskolai tanári javadalmazás kérdése. *Országos Középiskolai Tanáregyesület Közlönye*, 1941/8. 186.